

Shit, den här människan bryr sig om mig!

Om skolans förmåga att upptäcka och ge stöd till elever som växer upp med föräldrar som har missbruksproblem

Karin Alexanderson,
Agnetha Hammerin,
Sofia Lind,
Karin Malmberg,
Elisabet Näsman & Christina Stenhammar

Region Uppsala

UPPSALA
UNIVERSITET

© Region Uppsala och Uppsala universitet 2017

ISBN 978-91-506-2673-5

**Karin Alexanderson, Agnetha Hammerin, Sofia Lind, Karin Malmberg,
Elisabet Näsman & Christina Stenhammar: Shit, den här människan bryr sig om mig!**

Omslagsfoto: Christina Stenhammar

Formgivning: Petra Wählin Massali, Grafisk service, Uppsala universitet

Tryck: KPH Trycksaksbolaget AB, 2017

Shit, den här människan bryr sig om mig!

Om skolans förmåga att upptäcka och ge stöd till elever
som växer upp med föräldrar som har missbruksproblem

*Karin Alexanderson, Agnetha Hammerin, Sofia Lind,
Karin Malmberg, Elisabet Näsman & Christina Stenhammar*

Innehåll

Förord.....	4	4. Resultat.....	20
Sammanfattning.....	5	Utvecklingsarbetet på skolorna.....	20
1. Bakgrund.....	7	Det lokala projektgruppsarbetet.....	20
Antalet barn och behov av stöd.....	7	Kompetensutveckling av personal	21
Elevhälsans roll.....	8	Skolans samverkan.....	23
2. Projektet Skol-BIM.....	10	Skolpersonalens perspektiv.....	24
Barndomssociologisk ansats.....	10	Hinder för samverkan –	
Projektets organisation.....	10	en sammanfattning.....	25
Syften och frågeställningar.....	11	Resultat av enkätundersökningen.....	25
Läsanvisning.....	12	Hur skulle du agera vid upptäckt/ misstanke?.....	26
3. Metod.....	13	Vilka åtgärder skulle vidtas på skolan?.....	26
Projektskolornas utvecklingsarbete.....	13	Upptäcks fler elever?.....	27
Enkäter och intervjuer med skolpersonal ..	15	Handlingsplaner för skolans åtgärder.....	28
Intervjuer med skolans samverkansparter ..	15	Har Skol-BIM påverkat personalens arbete?.....	28
Intervjuer med ungdomar.....	15	Ungdomars perspektiv – resultat av intervjuerna.....	29
Studie av skolans dokumentation.....	17	Ungdomarnas familjesituation.....	30
Referensgrupp med ungdomar.....	17	Känslomässig påverkan.....	30
Tablå över aktiviteter i projektet.....	18	Våld och kränkningar.....	32
Etiska överväganden.....	18		

Försummelse och vanvård	32	5. Slutdiskussion	49
Ont om pengar.....	33	Referenser.....	52
Påverkan på relationer till jämnåriga .	33	Bilaga 1 Dadelskolans handlingsplan	55
Inte bara svart eller vitt	33	Bilaga 2 Krusbärsskolans handlingsplan.....	59
Att formas som person.....	34	Bilaga 3 Odonskolans handlingsplan.....	62
Strategier för att klara av sin situation	34	Bilaga 4 Hjortronskolans handlingsplan.....	66
Undvikande och anpassning		Bilaga 5 Enkät till skolpersonal 2015	71
hemma	34	Bilaga 6 Enkät till skolpersonal 2017	74
Att tänka på annat eller stänga av		Bilaga 7 Intervjuguide ungdom	77
sina känslor.....	35	Bilaga 8 Tabellförteckning.....	80
Döljandestrategier	36		
Normbrytande handlingsmönster ...	37		
Självskadande strategier	38		
Föräldrafiering.....	37		
Vad märks i skolan och vilka följder får			
det?	39		
Om stöd och hjälp i skolan.....	41		
Förslag till skolan från barn och			
ungdomar	43		
Resultat av dokumentstudien	45		

Förord

Den här rapporten handlar om skolans förmåga att upptäcka och ge stöd till barn och ungdomar som växer upp med föräldrar som har missbruksproblem. Den utgör slutrapport för det treåriga forsknings- och utvecklingsprojektet Skol-BIM (Barn i missbruksmiljö i skolan) som är ett gemensamt projekt mellan Sociologiska institutionen, Uppsala universitet och FoU-avdelningen med inriktning mot socialtjänst och berörd hälso- och sjukvård, Region Uppsala. Projektet, som har finansierats av Folkhälsomyndigheten, har involverat elevhälsa, fyra högstadieskolor, socialtjänst samt ungdomar med erfarenhet av att växa upp med föräldrar med missbruksproblem.

Projektet gavs ett FoU-upplägg, som innebär att kunskapsutveckling sker i samverkan, där en gemensam arena formeras med samtliga involverade parter som bidrar med sina respektive kunskaper och erfarenheter. På detta sätt skapas en kunskap som inte hade kunnat bildas av praktiken eller av forskningen var och en för sig. Upplägget innebär ett ömsesidigt utbyte mellan teori och praktik och bidrar till gemen-

samt lärande. Forskningen kommer därmed till direkt användning i praktiken.

Det här är ett angeläget och verksamhetsnära forsknings- och utvecklingsprojekt som inte tar slut i och med att projektiden upphör. Använd därför rapportens resultat, identifiera utmaningar och hur de kan mötas enskilt och i samverkan, skapa handlingsberedskap och strategier hos all personal, för barnens, ungdomarnas och deras föräldrars skull.

Rapportens författare framför sitt varma tack till de ungdomar som har medverkat i arbetet och till de professionella som alla så generöst har delat med sig av sina erfarenheter och bidragit till många inspirerande och berikande samtal. Ett stort tack också till Folkhälsomyndigheten som har gjort det möjligt att genomföra projektet.

Agnetha Hammerin

FoU-samordnare

FoU-avdelningen med inriktning mot socialtjänst och berörd hälso- och sjukvård, Region Uppsala

Sammanfattning

Den här rapporten handlar om hur skolan kan utveckla sin förmåga att upptäcka och ge stöd till elever, som lever i familjer med missbruk. Underlaget är ett projekt Skol-BIM (Barn i missbruksmiljö i skolan) som har det övergripande syftet att bidra till att dessa elever ska klara sin skolgång utifrån skolans mål och därmed förbättra sina möjligheter till ett gott liv, här och nu och som vuxna. Rapportens syfte är förutom redovisning av projektet, att inspirera fler skolor att öka sin förmåga att upptäcka och ge relevant stöd till barn vars föräldrar har problem med missbruk.

Skol-BIM innehåller en utvecklingsdel och en forskningsdel. I utvecklingsdelen ingår fyra högstadieskolor. Inledningsvis genomfördes en enkät riktad till all skolpersonal för att få en lägesbild av i vilken mån skolornas personal redan före projektet, upptäckte barn vars föräldrar har missbruksproblem och vilken kunskap och handlingsberedskap personalen hade när det gällde den målgruppen. Analysen av enkätresultaten fördjupades genom intervjuer med ett strategiskt urval av skolpersonalen. Detta tillsammans med resultaten från forskningsdelen utgjorde grunden för skolornas utvecklingsarbete. En referensgrupp av ungdomar ur målgruppen knöts till projektet som rådgivande experter.

På varje skola bildades en lokal projektgrupp bestående av representanter för skolledning, elevhälso-team, lärare och annan elevnära personal i lite olika konstellationer. Projektgrupperna träffades regelbundet och, utformade med stöd av utvecklingsledare och

skolverkets material ”7 timmar om Barn som anhöriga”, handlingsplaner för att kunna upptäcka och ge stöd till barn vars föräldrar har missbruksproblem. Det gällde både stöd som ryms inom skolans uppdrag och det som kan ges i samverkan med andra aktörer. Enligt en studie av Elgán & Leifman från 2010 utgör kombinationen handlingsplan och kompetensutvecklad personal en framgångsfaktor för att skolor ska upptäcka fler barn till föräldrar med missbruksproblem. I linje härmed fick personalen och eleverna kompetensutveckling om problemområdet.

I projektets forskningsdel intervjuades 20 ungdomar som upplevt att deras föräldrar haft missbruksproblem. Ungdomarna berättade om stora svårigheter i sitt liv som de själva kopplade ihop med föräldrarnas missbruk. Deras problem kunde vara synliga i skolan i form av koncentrationssvårigheter, nedstämdhet, oro, normbrytande handlingsmönster, mobbning, skolfrånvaro och självskadande handlingar. Flera av ungdomarna beskrev att de utsatts för våld och hot om våld av föräldrar med missbruksproblem, medan andra skyddades av den andra föräldern eller genom att de omhändertogs av socialtjänsten, vilket dock inte alltid innebar ett skydd från föräldrarnas våld och missbruk. En del ungdomar berättade att de lade stor kraft på att klara skolan och rentav var högpresterande och därmed kunde dölja sina problem, om de orkade hålla fasaden. Intervjuerna visade att elever kan gå igenom grundskolan utan att deras problem i hemmet upp-

täcks. I andra fall kände skolan till problemen, men stödet uteblev ändå. Det stöd som ungdomar berättade om gällde för en del enbart de problem som blev synliga i skolan, vilket de ändå ansåg var till stor hjälp. Några av ungdomarna beskrev stöd just utifrån att skolan kände till föräldrarnas missbruk, men tendensen är att ungdomarna beskrev mer stöd i gymnasiet än i grundskolan. Ungdomarna gav en rad tips riktade till skolpersonal för att förbättra förmågan att upptäcka och ge stöd till barn vars föräldrar har missbruksproblem. Det gällde det individuella bemötandet som att vara snäll och våga fråga många gånger, men inte tycka synd om eleven. Det handlade också om att bygga in återkommande inslag i undervisningen om missbruk hos föräldrar och dess konsekvenser för barn och andra anhöriga. På så sätt kan barn få veta att problemet finns, att flera barn har liknande erfarenheter och att det finns hjälp att få.

En jämförelse av uppgifter från de intervjuade ungdomarna, med vad som står om dem i dokumentation från de skolor de gått i, bekräftar ungdomarnas bild av skolornas brister vad gäller upptäckt av föräldrarnas missbruk och insatser riktade till barnen som anhöriga. Slutsatsen är att grundskolan riskerar att inte upptäcka föräldrars missbruksproblem eller, om problemet upptäcks, att stödet till barnen inte blir adekvat och tillräckligt på grund av att 1) indikationer i föräldrakontakten inte följs upp 2) elevers problem individualiseras 3) tolkningen av elevers problem knyts till redan kända orsaker som diagnoser 4) allvaret i elevers tidiga symtom underskattas 5) elevers problem screenas främst i relation till skolan 6) ålderskategorisering som tolkningsram förminskar problem 7) ansvaret ses som någon annans.

Projektet har genomförts i enlighet med den ur-

sprungliga planen som beskrivits i projektansökan till Folkhälsomyndigheten. De fyra högstadieskolornas personal och elever har fått kompetensutvecklingsinsatser och projektgrupper på skolorna har processat fram handlingsplaner. Projektet har som framgår av rapporten nått de delsyften som legat till grund för helheten och så långt utvecklat skolans förmåga att upptäcka och ge stöd. Eftersom handlingsplanerna är ett slutresultat av projektet och större delen av förankrings- och implementeringsarbetet på skolorna därmed återstår, går det inte att inom projektets tidsram bedöma om projektet bidragit till att fler elever upptäcks och om upptäckta elever mår bra och klarar sin skolgång. I slutet av projektet genomfördes ändå en uppföljande enkät, som kan ses som en föremätning inför en senare uppföljning av arbetet sedan handlingsplanerna implementerats. Den enkäten visade att skolan inför implementeringen inte upptäckt fler elever än vid projektets start, men att det finns vissa tecken på förskjutningar i hur skolpersonalen tänker agera vid misstanke eller upptäckt liksom en ökad medvetenhet och observans på om barn kan behöva stöd, utifrån att de har föräldrar med missbruksproblem, en medvetenhet som ökar möjligheterna för tidig upptäckt. Vår förhoppning är att arbetet i projektskolorna och rapporten ska kunna vara en inspiration för andra skolor som vill utveckla sin förmåga att upptäcka och ge stöd till barn vars föräldrar har missbruksproblem.

Projektet har genomförts i samarbete mellan Sociologiska institutionen vid Uppsala universitet och FoU-avdelningen (forskning och utveckling) med inriktning mot socialtjänst och berörd hälso- och sjukvård vid Region Uppsala under 2015–2017. Det har finansierats av Folkhälsomyndigheten och har godkänts av etikprövningsnämnden i Uppsala.

1. Bakgrund

Alla barn och ungdomar i Sverige har skolplikt. Det ger unika möjligheter att fånga upp utsatta barn och ungdomar i ett tidigt skede (Hylander & Guvå, 2017). Alla barn har rätt att må bra under sin barndom och att få möjlighet att klara skolans kunskapsmål. Om barnen får hjälp att nå målen ger det dem också bättre förutsättningar för att få ett bra liv som vuxna. Skolans uppdrag är att följa barns utveckling och tillgodose alla elevers behov av stöd för att klara skolan (SFS 2010:800 kap. 3 § 10). Om inte skolans egna resurser räcker för att göra det möjligt för alla elever att nå kunskapsmålen, ska skolan samverka med andra aktörer som exempelvis socialtjänsten och barn-och ungdomspsykiatri. Detta är utgångspunkten för det treåriga projekt vars resultat redovisas i den här rapporten, Skol-BIM (Skola för barn i missbruksmiljö). I fokus är barn och ungdomar vars föräldrar har missbruksproblem.

Nedan ger vi en bakgrund till projektet i form av en kort sammanfattning av kunskapen om dessa barn och en beskrivning av elevhälsans generella roll i sammanhanget. Därefter introduceras projektet Skol-BIM med dess syften och frågeställningar. Avsnittet avslutas med en läsanvisning.

Antalet barn och behov av stöd

Antalet barn och ungdomar som lever med föräldrars missbruk finns det olika uppgifter om beroende på

hur missbruk definieras och vilka källor och kategoriseringar som använts. Enligt en kartläggning av Folkhälsomyndigheten lever i Sverige omkring 385 000 barn och ungdomar i hushåll där någon vuxen konsumerar alkohol på ett sätt som betraktas som ett ”riskbruk” (Ljungdahl 2008). En registerstudie visar att 7,8 procent av de barn som föddes 1987–89 hade minst en förälder som innan barnen var 18 år var inlagd på sjukhus en eller flera gånger p.g.a. psykisk sjukdom och/eller missbruk. Visserligen anses psykisk sjukdom vara vanligt bland personer med missbruksproblem (Nationella riktlinjer för missbruks- och beroendevård 2015) men det gäller inte alla, vilket betyder att 7,8 procent kan vara en överskattning vad gäller omfattningen av missbruk. Ser vi å andra sidan till att en del föräldrars missbruksproblem inte inneburit sjukhusvård ger siffrorna en underskattning av andelen berörda barn. När beräkningen också omfattar de föräldrar som haft öppenvårdskontakter på sjukhus på grund av missbruksproblem eller har dömts i domstol på grund av rattfylleri/narkotikabrott, berördes istället 17 procent av alla barn (Hjern & Manhica 2013). Läger vi dessutom till föräldrar med ett riskfyllt drickande skulle det bli ännu fler barn som berörs. Det kan därför uppskattas att det i genomsnitt finns fler än fyra elever i en skolklass om 30 barn som lever i en familj där en vuxen har problem med alkohol och/eller droger.

Att barn når skolans kunskapsmål är något av det

viktigaste för att förebygga att de får problem i framtiden (Hjern; Berg, Rostila & Vinnerljung 2013). Barn vars föräldrar har missbruksproblem möter svårigheter här och nu, men riskerar också att få problem längre fram i livet bland annat på grund av att de kan ha svårt att klara skolan. De är överrepresenterade bland de elever som inte får fullständiga betyg från grundskolan och därmed inte är behöriga till gymnasiestudier (Hjern m.fl. 2013; Socialstyrelsen 2013; Lindgaard 2006; Lagerberg & Sundelin 2000; Templeton 2010). Alltför många barn och unga vars föräldrar har missbruksproblem får inte stöd, eftersom vare sig skolan eller socialtjänsten upptäcker vilken livssituation barnen befinner sig i. Även om fler och fler kommuner kan erbjuda specifikt stöd för de barn vars föräldrar har missbruksproblem, till exempel gruppverksamhet, så är det bara en liten andel av dem som kommer till socialtjänstens kännedom och kan få stöd (Wannberg 2016; 2017). Det är vanligt att barnen får hjälp först när de själva fått märkbara problem (Raninen & Leifmann 2014). Samtidigt anses att ju tidigare barnen upptäcks desto större är möjligheterna att ge dem stöd som förebygger framtida problem. Det är därför viktigt att de tidigt upptäcks och får stöd. Att som förälder med missbruksproblem konfronteras med konsekvenserna för barn och partners har visat sig vara en starkt motiverande faktor för föräldern att ta itu med missbruksproblemen (Lindgaard 2006).

Elevhälsans roll

I skollagen finns krav på en samlad elevhälsa med tillgång till skolsköterska, skolläkare, psykolog och kurator samt personal med specialpedagogisk kompetens. Elevhälsan ska bidra till att skapa miljöer, som främjar

elevernas lärande, utveckling och hälsa. I lagen anges vidare att elevhälsan ska stödja elevernas utveckling mot utbildningens mål. Skyldigheten att erbjuda elevhälsa till eleverna, är densamma oavsett årskurs och vem som är skolans huvudman (SFS 2010:800).

Barn som får illa kan ha behov av särskilt stöd under sin skolgång. För att kunna upptäcka och ge stöd måste det finnas en tydlig arbetsprocess som dokumenteras kontinuerligt: uppmärksamma, utreda, åtgärda och följa upp. Skolans rektor ansvarar för att eventuella behov av särskilt stöd utreds skyndsamt. Elevhälsan har en betydelsefull roll som expertis, rådgivare och handledare när det gäller psykisk ohälsa och social problematik. Den utgör ett komplement till lärarnas pedagogiska kompetens (Vägledning för elevhälsan, 2016). Alla barn erbjuds hälsobesök hos skolsköterskan minst tre gånger under grundskoletiden och hälsosamtalet har fokus på tidig upptäckt.

Alla som arbetar i en verksamhet som berör barn och ungdomar är skyldiga att genast göra en anmälan till socialtjänsten när de får kännedom om eller misstänker missförhållanden (SFS 2001:453, 14 kap. 1 §). Skyldigheten omfattar barn under 18 år och gäller missförhållanden som antingen är kopplade till barnets hemmiljö eller barnets eget beteende. Det kan handla om misstanke om övergrepp, vanvård eller brister i omsorgen i hemmet. Det kan också handla om att barnet eller den unge har ett riskbeteende, till exempel missbruk eller kriminalitet.

Alla som arbetar med barn och unga har en lagstadgad skyldighet att samverka för att ge stöd till barn i utsatta situationer. Bestämmelserna finns i socialtjänstlagen, skollagen, hälso- och sjukvårdslagen och polislagen (SFS 2001:453, 5 kap. 1 § a; SFS

2010:800; SFS 2017:30, 2017:810 kap.16 §§ 3 och 4 & SFS 1984:387, § 5). Socialnämnden har ett ansvar för att samverkan kommer till stånd. Elevhälsan behöver samverka bland annat med socialtjänsten, barn- och ungdomspsykiatri, barnhabiliteringen med flera aktörer. Detta gäller oavsett om det är kommunala el-

ler enskilda huvudmän som driver verksamheterna (29 kap. 13 § skollagen).

Genom elevhälsans uppdrag framgår att skolan utöver att eleverna ska nå skolans kunskapsmål också har ett visst ansvar för barns fysiska och psykiska hälsa och utveckling.

2. Projektet Skol-BIM

Hur kan skolan upptäcka att barn lever med föräldrar som har missbruksproblem och vad kan skolan behöva göra för att dessa barn ska nå skolans mål? Kombinationen av att en skolas personal har fått kompetensutveckling om målgruppen och att skolan har en handlingsplan för arbetet med dem, har visat sig vara en framgångsfaktor för att skolan ska upptäcka fler barn som har föräldrar med missbruksproblem (Elgán & Leifman 2010). Det är mot bakgrund av detta som arbetet i projektet Skol-BIM (Skola för barn i missbruksmiljö) ska ses.

Projektet byggde vidare på ett tidigare projekt (Barn i missbruksmiljö, BIM, 2012 – 2015) där barn och föräldrar i familjer där (minst) en förälder hade missbruksproblem intervjuades och ett utvecklingsarbete genomfördes med fokus på socialtjänsten (Alexander-son & Näsman 2015). I intervjuerna lyfte barnen fram skolan som särskilt betydelsefull och berättade att lärare, elevhälsopersonal och andra vuxna i skolan även med små medel kunde göra stor skillnad i deras liv. Vi beaktade barnens synpunkter och Skol-BIM tog form.

Barndomssociologisk ansats

Forskningsdelen i projektet Skol-BIM är bland annat en kvalitativ studie av barns perspektiv, som kan ses som ett komplement till de ovan refererade studierna, som påvisar statistiska samband mellan föräldrars missbruk och konsekvenser för barns hälsa och

utveckling. Ansatsen är barndomssociologisk vilket innebär att begreppet barn ses som relationellt definierat inom samhällets åldersordning, där vuxna har en överordnad position. I barndomssociologin betonas också barns aktörskap i nuet och att barndomsvillkor är viktiga att studera oavsett eventuella framtida konsekvenser (Näsman 2014; Bühler-Niederberger 2010). Den relationella synen på begreppen barn och vuxen innebär vidare att samspel och bemötande blir centrala frågor på mikronivå. Att ur barns perspektiv studera deras liv då föräldrarna har missbruksproblem, innebär att synliggöra barnens erfarenheter, upplevelser och agerande under barndomen, vilket i denna studie görs med fokus på skolan.

Projektets organisation

Folkhälsomyndigheten beviljade medel inom ramen för den nationella ANDT-strategin (alkohol, narkotika, droger och tobak) och projektet genomfördes 2015 – 2017 i samverkan mellan FoU-avdelningen med inriktning mot socialtjänst och berörd hälso- och sjukvård vid Region Uppsala och sociologiska institutionen vid Uppsala universitet samt fyra högstadie-skolor. Ungdomar med egen erfarenhet av föräldrars missbruk, inbjöds och tackade ja till att bilda en referensgrupp. Denna grupp blev en viktig samarbetspart. Arbetet leddes av fil.dr. i socialt arbete Karin Alexanderson i samverkan med seniorprofessor Elisa-

bet Näsman, båda Uppsala universitet, Christina Stenhammar, forskare och verksamhetschef för elevhälsan Uppsala kommun, FoU-samordnare Agnetha Hammerin, Region Uppsala, utvecklingsledare/skolkurator Sofia Lind, utvecklingsledare/specialpedagog Karin Malmberg, och utvecklingsledare/socionom Helene Olsson. Tjänstgöringsgraderna varierade något under projekttiden, men totalt ingick 0,75 forskare och en 1,0 utvecklingsledare. Nämnade personer utgjorde Skol-BIM:s övergripande projektgrupp. På varje skola bildades en lokal projektgrupp.

Syften och frågeställningar

Det övergripande syftet för projektet Skol-BIM är att bidra till att utveckla skolans förmåga att upptäcka och ge stöd till barn och ungdomar, som lever i familjer med missbruk, så att eleverna kan må bra och klara sin skolgång utifrån skolans mål och därmed förbättra sina möjligheter till ett gott liv, här och nu och som vuxna.

För att uppfylla syftet genomfördes ett forsknings- och utvecklingsprojekt tillsammans med fyra grundskolor som närmare beskrivs i avsnitten om metod och resultat nedan.

Denna rapporters syfte är förutom att redovisa projektet, att inspirera fler skolor till att öka sin förmåga att upptäcka och ge relevant stöd till barn vars föräldrar har problem med missbruk. För att peka på hur ett sådant utvecklingsarbete kan bedrivas beskrivs projektskolornas process i detalj i resultatavsnittet.

Frågeställningar

- Hur beskriver barn och ungdomar i familjer där minst en förälder har ett missbruksproblem sin familjesituation, sin skolgång och det stöd de eventuellt fått eller anser att de hade behövt? Frågeställningen besvaras genom en intervjustudie med ungdomar. Den syftade till att lyfta fram ungdomarnas perspektiv på sin skolgång, så som de själva mindes det, och de synpunkter ungdomarna hade på hur skolan kan förbättra sitt arbete med målgruppen.

- Hur beskrivs barnens familjesituation, skolgång och eventuellt stöd i skolans dokumentation? Frågeställningen besvaras genom analys av dokumentation om ungdomarna från de skolor de gått i, med syftet att relatera ungdomarnas perspektiv till skolornas för att kunna peka på hur skolan kan utveckla sitt arbete med målgruppen.

- Hur beskriver olika professioner inom skolpersonalen att dessa barn upptäcks och att skolan arbetar med dem och deras föräldrar? Frågeställningen besvaras genom en enkät riktad till skolpersonal och uppföljande intervjuer med ett urval av dem.

- Hur beskriver skolan och skolans samarbetspartner relationerna till varandra rörande dessa barn? Frågeställningen besvaras genom intervjuer med ett urval av skolpersonal och ett urval av personal från skolans samarbetspartner med syftet att bidra till utvecklingen av skolans samverkan med andra aktörer om barn vars föräldrar har missbruksproblem och att integrera rutiner för samverkan i handlingsplanerna.

- Vilka är hindren respektive möjligheterna i skolan när det gäller tidig upptäckt av dessa barns behov och adekvat stöd? Frågeställningen besvaras successivt i skolornas utvecklingsarbete.

Läsanvisning

I det följande redovisas metod, resultat och erfarenheter från forsknings- och utvecklingsprojektet Skol-BIM. I metodavsnittet beskrivs vad ett FoU-projekt innebär och hur projektets olika typer av aktiviteter och datainsamlingsmetoder byggdes upp. I resultatavsnittet beskrivs först utvecklingsarbetets process och därefter redovisas sammanfattningar av resultaten från intervjuerna med skolans samverkansparter, enkäten riktad till skolpersonalen, intervjuerna med ungdomar samt skoldokumentation om dem.

I rapporten används termerna barn respektive ungdom och unga omväxlande. I de intervjuer som gjordes med ungdomar ombads de tala om tiden från det de var barn fram till situationen vid intervjutillfället då de var ungdomar. Barndomen sträcker sig till 18-årsåldern, samtidigt som barn är barn till sina föräldrar hela livet. Begreppet barn kan därmed syfta på både ungdomar, yngre barn och vuxna beroende på sammanhanget.

Alla namn på skolor och ungdomar är fingerade.

3. Metod

Skol-BIM är ett kombinerat forsknings- och utvecklingsprojekt (FoU-projekt). Ett sådant bygger på ett nära samspel mellan praktik och forskning, där praktikens problemställningar är utgångspunkten och kunskapsintresset är gemensamt. Närheten mellan praktik och forskning ökar möjligheten till lärande och utveckling eftersom ömsesidig delaktighet och dialog eftersträvas. I detta projekt samlade forskarna in och analyserade empiri och tidigare forskning, som praktikerna fick ta del av och göra användbar i sin praktik inom ramen för varje skolas lokala förutsättningar. Kunskap från tidigare forskning och studier som genomfördes under projekttiden integrerades med skolpersonalens professionella kunskap.

Projektskolornas utvecklingsarbete

Projektets utvecklingsarbete inriktades på högstadiet, ett val som motiverades av att vi bedömde det som lättast att motivera skolor att delta, om det gällde den åldersgrupp där utsatta barns problem i högre grad tar sig uttryck i form av normstörande handlingsmönster och då betygsfrågan är som mest avgörande. Förhoppningen är att projektet ska inspirera till utvecklingsarbete också med yngre barn.

Vi sökte fyra högstadieskolor med socio-ekonomiskt varierande upptagningsområden. Fyra skolor tackade ja till att delta, men en skola valde kort tid därefter att avbryta sitt deltagande på grund av att skolan beviljats medel för ett annat projekt. Detta

skedde dock så tidigt i arbetet att vi kunde rekrytera en ny skola, som snart var ikapp med de andra skolornas utvecklingsarbete. Med tanke på den ofta ansträngda situationen i dagens skolor är vi både överraskade och tacksamma över att de skolor vi kontaktade så snabbt visade ett så positivt intresse för att delta. Vi bedömer att det kan bero på följande förhållanden:

- a. Vi betonade att skolpersonalen inte skulle behöva göra mer än vad de ändå är skyldiga att göra och att de i hög grad själva skulle kunna styra utvecklingsarbetet
- b. Vi visade respekt för skolornas arbetsbörda genom att ge dem ekonomisk ersättning för att kunna frigöra tid för personal som engagerades i projektet
- c. I projektet ingick medel till kompetensutveckling utifrån vad skolorna efterfrågade
- d. Vi använde det kontaktnät med skolchefer och socialchefer som FoU-enheten inom dåvarande Regionförbundet i Uppsala län hade byggt upp på ett förtroendeingivande sätt
- e. Projektmedarbetarna hade hög professionell trovärdighet

Vissa basfakta kring skolorna visas i tabell 1.

Dadel- och Hjortronskolorna var belägna på landsbygden. Deras andel elever med utländsk bakgrund ökade betydligt under projekttiden, medan förändringar var mindre i skolorna i tätorten, som sedan tidigare hade elever med olika nationaliteter. Andelen elever med eftergymnasialt utbildade föräldrar ökade i landsbygdsskolorna mellan 2015 och 2017. Tätortsskolorna låg redan 2015 på en högre nivå som var oförändrad 2017.

Varje skola bildade en lokal projektgrupp som bestod av sex till tio personer. I varje grupp ingick en representant från skolledningen och minst en representant från elevhälsan samt lärare och elevnära personal,

med viss variation i sammansättning utifrån skolornas egna val. Projektgrupperna träffades regelbundet och arbetade stegvis på att upprätta en handlingsplan med fokus på barn vars föräldrar har missbruksproblem. Arbetssättet kan karaktäriseras som en forskningscirkel (jfr Persson 2009). Handlingsplanen var avsedd att underlätta och utgöra ett stöd för personalen så att skolan i högre grad skulle kunna upptäcka tecken på problem med missbruk i en elevs familj och då agera. Parallellt med arbetet i projektgrupperna fick personal och elever insatser för kompetensutveckling, som successivt utformades efter skolornas önskemål. Utvecklingsarbetet beskrivs mer i detalj i resultatavsnittet.

Tabell 1: Beskrivning av andelen elever i projektskolorna i Skol-BIM, totalt och i åk 9, andelen elever med utländsk bakgrund 2015 och 2017 samt andelen föräldrar med eftergymnasial utbildning 2015 och 2017 i avrundade procenttal.

	Års-kurser	Antal elever 2017	Antal elever åk 9, 2017	Andel elever med utländsk bakgrund 2015	Andel elever med utländsk bakgrund 2017	Andel elever vars föräldrar har eftergymnasial utbildning 2015	Andel elever vars föräldrar har eftergymnasial utbildning 2017
Dadelskolan	åk 6-9	340	60	5	40	50	60
Krusbärsskolan	åk 1-9	390	50	50	20	60	60
Odonskolan	åk 1-9	520	90	20	30	70	70
Hjortronsskolan	åk 1-9	330	50	10	20	40	50
Hela riket				23	24	56	57

Enkäter och intervjuer med skolpersonal

Enkätundersökningen riktad till hela personalgruppen i respektive skola genomfördes inledningsvis hösten 2015 för att få en lägesbild av i vilken utsträckning skolorna redan före projektet upptäckte att barn hade föräldrar med missbruksproblem och vilken kunskap och handlingsberedskap som fanns i relation till målgruppen. Några frågor formulerades på samma sätt som en tidigare enkät riktad till skolor i liknande syfte genomförd av Elgán & Leifman (2010). Svaren registrerades, bearbetades och analyserades i statistikprogrammet SPSS. Resultaten återfördes till skolornas lokala projektgrupper. För att fördjupa analysen av resultaten från enkäten genomfördes intervjuer med ett strategiskt urval av skolpersonalen på respektive skola. Urvalet täckte olika personalkategorier som kunde tänkas i högre grad än övriga ha berörts av eller fått inblick i missbruksproblem i elevers familjer. Från varje projektskola intervjuades: en person från skolledningen, kurator, skolsköterska, skolpsykolog, en specialpedagog, en idrottslärare, en NO-lärare och någon därutöver som utifrån skolledningens bedömning hade nära kontakt med eleverna, totalt 31 intervjuer.¹ Intervjuguiden omfattade ungefär samma frågor som enkäten, men med tillägg om hur den intervjuade personligen tänkte kring upptäckt och stöd till barn vars föräldrar har missbruksproblem, vad skolan gjorde och kunde utveckla i relation till dessa elever samt kompetensutvecklingsbehov och samverkan med andra myndigheter.

Intervjuerna spelades in, transkriberades ordagrant och kodades i kategorier. Resultaten sammanställdes per skola och personalkategori samt återfördes skriftligt och muntligt till skolornas lokala projektgrupper.

¹ Skolpsykolog saknades på en skola.

I projektets slutskede genomfördes en uppföljande enkät (september 2017) som delvis omfattade samma frågor, som fanns i båda enkäterna (se bilagorna 5 och 6). Svarsfrekvensen var hög vid båda mättillfällena (se tabell 2).

Intervjuer med skolans samverkansparter

Samverkan var ett tema i intervjuerna med skolpersonal och respektive skolas samlade synpunkter användes när intervjuer genomfördes med personal på olika nivåer inom verksamheter som skolan ska samverka med: socialtjänstens förebyggande och myndighetsutövande barn- och familjearbete, polisen samt barn- och ungdomspsykiatri. Även ledningspersoner från socialtjänst och utbildningsförvaltning intervjuades. Sammantaget intervjuades 18 personer.

Intervjuerna transkriberades och analyserades med fokus på de intervjuades beskrivningar av svårigheter eller brister och utvecklingsbehov när det gällde samverkan. Som teoretiskt ramverk användes de i samverkansforskning centrala begreppen ledning, struktur och samsyn (Strategi för samverkan 2007). Resultaten sammanställdes och skickades till alla intervjupersonerna. Resultaten diskuterades även i de lokala projektgrupperna tillsammans med en av forskarna och utvecklingsledarna.

Intervjuer med ungdomar

I projektet ingick att intervjua ungdomar, som hade erfarenhet av föräldrars missbruksproblem och befann sig i slutet av sin skoltid. I urvalet eftersträvades variation när det gällde kön och socioekonomisk bakgrund. Ett urval om 20 ungdomar bedömdes som rimligt utifrån erfarenheterna från BIM-projektet av svårigheterna att rekrytera informanter med dessa erfarenheter. Ungdo-

Tabell 2: Svarefrekvens och bortfall antal (andel i % anges inom parentes) vid enkätundersökning bland skolpersonal 2015 och 2017 i Skol-BIM projektet.

	Antal svar 2015	Bortfall	Total population 2015	Antal svar 2017	Bortfall	Total population 2017
Odonskolan	49	8	57	56	7	63
Krusbärsskolan	21	2	23	43	7	50
Hjortronsskolan	41	1	42	45	0	45
Dadelskolan	36	0	36	27	5	32
Summa (andel)	147 (93)	11 (7)	158	171 (90)	19 (10)	190

mar söktes genom professionella inom socialtjänst och skola som i sitt arbete hade kontakt med ungdomar ur målgruppen, men också genom information och affischering på gymnasieskolor. Tjugo ungdomar (4 pojkar, 16 flickor) samtyckte till en intervju som genomfördes under perioden juni 2015 – februari 2017. Ungdomarna var vid tidpunkten för intervjun 14–20 år gamla (median 18 år). Den yngsta gick i årskurs 8 och de äldsta hade precis gått ut gymnasiet. Flertalet rekryterades via professionella. En ungdom tog själv kontakt efter att ha sett affischen och andra nåddes via intervjuade ungdomar, så kallad snöbollsmetod. Urvalet har en bredd vad gäller ungdomarnas socio-ekonomiska bakgrund sett utifrån föräldrarnas sysselsättning liksom vad gäller erfarenheter av föräldrars missbruk, vilket är en fördel i en kvalitativ studie, som då kan

lyfta fram variationen i problematiken. De teman som ungdomarna ombads berätta om handlade om deras familjesituation, skolgång och det stöd de hade fått eller ansåg att de hade behövt (se intervjuguide bilaga 7).

Intervjuerna genomfördes av projektets forskare på olika platser valda med hänsyn till ungdomarnas synpunkter. Intervjuerna pågick mellan en till tre timmar, spelades in och transkriberades ordagrant. Datorprogrammet ATLAS.ti användes vid sortering och kodning (se Silverman 2000). Alla utskrifter lästes igenom i sin helhet av två forskare. Meningsbärande sekvenser markerades, kodades och kategoriserades i varje intervju (se Braun & Clark 2006 om tematisk analys). Vissa kategorier och koder överensstämde med intervjuguidens tematiska områden, men nya tillkom under analysarbetet. Citatlistor sammanställ-

des per kategori och teman identifierades som sedan prövades mer noggrant mot varje intervju och utvecklades till underteman. Citatlisterna diskuterades även i den övergripande projektgruppen så att skillnader i tolkning av kunde lyftas och en gemensam förståelse kunde utvecklas. Ingen analys gjordes med avseende på kön eller typ av missbruk hos föräldern, då några tydliga sådana mönster inte kunde urskiljas under kodningen. I fokus låg konsekvenserna av föräldrarnas missbruk för ungdomarna och deras skolgång.

Studie av skolans dokumentation

För att kunna relatera ungdomarnas perspektiv till hur skolpersonal i de skolor de gått i sett på dem och deras situation, valde projektet att granska skolornas dokumentation om dem. Ungdomarna tillfrågades i samband med intervjun om sitt samtycke till att projektet begärde att få kopior på all dokumentation om dem från de skolor de gått i. Alla ungdomar utom en lämnade skriftligt samtycke och antecknade vilka skolor som deras skolgång omfattat, totalt 63 skolor. En ungdom var under 15 år vilket gjorde att även vårdnadshavarnas samtycke inhämtades. Forskargruppen skickade till skolorna en skriftlig begäran om kopior på all skriftlig dokumentation om respektive elev och bifogade en vidimerad kopia på det undertecknade samtycket. Det blev sedan en utdragen och besvärlig process att få dokumentation från skolorna. Trots ungdomarnas samtycke krävde en del skolor också vårdnadshavarens samtycke, vilket vi i ett fall bedömde var etiskt problematiskt. Den skolans dokumentation fick därför bli ett bortfall. En del skolor meddelade att dokumentation av olika skäl hade försvunnit. Även i andra fall är dokumentationen uppenbart ofullständig, som då skolsköterskans journal saknas eller bara finns

delvis liksom då obligatoriska pedagogiska bedömningar som betyg fattas. Vi kan också utgå ifrån att det förekommit aktiviteter i relation till ungdomarna som inte har dokumenterats. Vi har inte här utrymme att närmare gå in på svårigheterna att inhämta och tolka dokumentationen utan hänvisar till en kommande publikation (Näsman & Alexanderson kommande).

För flertalet ungdomar har vi ändå fått fullständiga journalanteckningar från skolsköterskan, vilket är en viktig kunskapskälla om dessa barn eftersom journalen dokumenterar de hälsosamtal som förs med föräldrar och/eller barnen och därmed kan innehålla dokumentation av barnens familjesituation, skolsituation, hälsa och utveckling. Vi har systematiskt stegvis gått igenom dokumentationen från skolans olika stadier. Den tidslinje som därmed upprättades för varje elev med uppgifter från olika typer av dokumentation om eleven jämfördes sedan med motsvarande tidslinje byggd på ungdomarnas berättelser, för att ge en bild av relationen mellan respektive skolas uppgifter och ungdomarnas.

Referensgrupp med ungdomar

I samband med forskarnas intervjuer med ungdomar, tillfrågades dessa om de ville vara med i en referensgrupp till projektet och bidra till att öka kvaliteten i utvecklingsarbetet genom att diskutera de problem och förbättringsförslag som kom upp på projektskolorna. De flesta av dem tackade ja (14 ungdomar), men en gjorde det med viss tvekan. Sex av dem deltog sedan aktivt och kom på referensgruppens möten. Första träffen med de tre ungdomar som då tackat ja, ordnades i december 2015. Vid nästa möte i februari 2016 kom sex ungdomar. Därefter minskade antalet och de tre sista gångerna träffade utvecklingsledarna bara en

av ungdomarna, som dock var mycket engagerad och gjorde stora insatser för projektet. Några avhopp var naturliga, då ungdomar gick ur gymnasiet, fick jobb och/eller flyttade under projekttidens gång. Någon hade för långt att åka och någon var omhändertagen vilket visade sig omöjliggöra deltagandet i referensgruppen. Totalt hölls sju träffar. Utvecklingsledarna ansvarade för inbjudningarna, ordnade fika, skrev anteckningar under träffarna och förmedlade förslag och frågor från projektgrupperna till referensgruppen för diskussion. Forskarna var med vid ett par tillfällen. Ungdomarnas bidrag genom referensgruppsarbetet framgår i den löpande beskrivningen nedan.

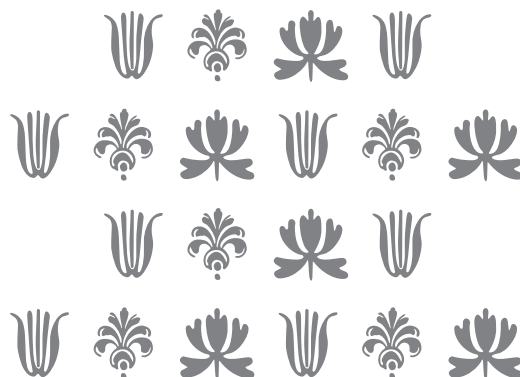
Tablå över aktiviteter i projektet

De olika momenten i projektet beskrivs schematiskt nedan i en tids- och aktivitetsplan (se nästa sida; 20).

Etiska överväganden

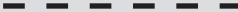

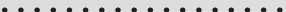

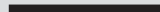

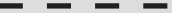

Föräldrars missbruk och dess följder för barn är känsliga frågor och det krävs ett forskningsetiskt förhållningssätt vid intervjuer med ungdomar om detta och analys av skolors dokumentation om dem. Pro-

jektmedlemmarna har alla erfarenhet av att arbeta med denna typ av frågor, möta utsatta ungdomar och hantera känslig information. Alla undertecknade en förklaring om konfidentialitet inför att ta del av skoldokumentationen. I projektgruppen finns vidare kompetens som gav en handlingsberedskap för om ungdomarna vi mötte skulle behöva stöd, vilket var särskilt viktigt när det gällde de ungdomar som inte redan hade en kontakt med socialtjänsten eller vården. I ett fall ledde detta till en uppföljande kontakt från den som intervjuat ungdomen. Inte i något fall noterade vi tecken på att ungdomarna vi intervjuade upplevde intervjun som något negativt, snarare motsatsen, även om det kunde vara känslösamt. När det gällde informerat samtycke följde vi gängse regler, men fick på grund av krav från en skola inhämta vårdnadshavarens tillstånd innan dokument lämnades ut därifrån, även då det enligt gällande vetenskaplig praxis inte hade behövts. Intervju- och dokumentationsmaterial har förvarats och förvaras inlåsta. I publicering från projektet anonymiseras både individer och skolor. Projektet är godkänt av etikprövningsnämnden i Uppsala (Diariennr: 2015–056).

Tids- och aktivitetsplan Skol BIM- projektet 2015-2017

Forskningsstudien Utvecklingsarbetet Både ock

Aktiviteter	Vt 2015 Ht	Vt 2016 Ht	Vt 2017 Ht
Etikansökan			
Rekrytering av proj.medarbetare. och projektskolor			
Rekrytering av ungdomar att intervjua			
Information till projektskolor			
Enkät I till skolpersonal. analys och återföring			
Lokalt projektgruppsarbete på skolorna. möten var 6:e vecka			
Referensgrupp ungdomar			
Information till föräldrar/elever			
Intervjuer med ungdomar och transkribering			
Kick of på skolorna (komp-utv.)			
Insamling av skoldokumentation			
Utveckling/förbättring/testning av handlingsplaner			
Analys av ungdomsintervjuer			
Återföring av preliminära resultat av ungdomsintervjuer			
Kompetensutvecklingsinsatser			
Intervjuer: skolpersonal			
Intervjuer: samverkanspersonal och återföring			
Analys av skoldokumentation			
Möten mellan skola socialtjänst			
Enkät II skolpersonal. analys och återföring			
Förankring och spridning av handlingsplaner på skolorna			
Slutrapport			
Slutkonferens			

4. Resultat

Nedan presenteras resultaten av projektets olika delar. Då vi även ser processen för skolornas utvecklingsarbete, så som den successivt växte fram, som en typ av resultat av värde att förmedla, inleder vi med en redovisning av detta från starten 2015 till avslutningen hösten 2017.

Utvecklingsarbetet på skolorna

Inledningsvis besökte de två utvecklingsledarna och forskarna de fyra skolor, som anmält intresse att vara med och träffade då hela personalgruppen på skolorna, presenterade sig och berättade om projektets bakgrund och syfte. Ett dokument – ”Er skola har tackat ja till medverkan i forsknings- och utvecklingsprojekt Skola för barn i missbruksmiljöer – Skol-BIM” – delades också ut. Avsikten var att all personal skulle få en så tydlig bild som möjligt av både projektet och dess mål: att utvecklingsarbetet skulle mynna ut i en handlingsplan. Rektorererna fick i samband med besöket i uppdrag att bilda en lokal projektgrupp på respektive skola för det fortsatta arbetet.

I nästa steg fick all personal på skolorna besvara den första enkäten, som kompletterades med intervjuer.

Varje skola fick ett informationsbrev om projektet att dela ut till all personal. Det var också avsett som underlag för information till elever och föräldrar/vårdnadshavare. Det stod skolan fritt att välja hur spridningen av brevet skulle ske. En del valde att använda hemsidan och andra valde att informera om projektet

vid föräldramöten. Alla skolor valde att informera eleverna på plats i skolan.

Det lokala projektgruppsarbetet

Som stomme i arbetet med handlingsplanerna användes Skolverkets utvecklingspaket ”7 timmar om.....”,¹ som är framtaget av Skolverket och Socialstyrelsen i samverkan. Dokumentets rubriker stämde väl överens med riktlinjerna för elevhälsoarbetet: upptäcka, samtala, samarbeta med föräldrar, stöd inom skolan, information om annat stöd utanför skolan, anmälan och samverkan med andra instanser och myndigheter. Under varje rubrik i utvecklingspaketet fanns material och frågeställningar att arbeta med. På varje skola gick utvecklingsledarna tillsammans med den lokala projektgruppen igenom varje rubrik och processade materialet. Detta blev en del av underlaget till de kommande handlingsplanerna, som preliminärt byggdes upp utifrån rubrikerna i utvecklingspaketet. Utvecklingsledarna besökte de lokala projektgrupperna på varje skola var sjätte vecka, det vill säga i snitt tio gånger per skola från hösten 2015 till och med våren 2017. Varje möte varade i 1–1,5 timme. De preliminära rubrikerna till handlingsplanerna delades ut tidigt så att varje träff var kopplad till en av rubrikerna och alla kunde fylla på med viktiga delar

¹ <https://www.skolverket.se/skolutveckling/miljo-och-halsa/elevhalsan/sju-timmar-om/barn-som-anhoriga/barn-som-anhoriga-1.227519>
hämtad 2017-08-02.

att ha med i planen. Vid träffarna tillkom successivt resultat från tidigare forskning (inklusive BIM-rapporten) och från projektets nya studier: intervjuerna med ungdomar, enkäten till skolpersonalen, intervjuerna med personal och mot slutet resultaten från intervjuerna med samverkanspersoner. Under arbetets gång användes även Pousettes bok "Våga fråga, Våga lyssna, Våga agera!" (2011), filmen Isblomman med material, Skolverkets bok om samverkan "Kraften av samverkan" (2009) och material från organisationen Maskrosbarn, som delades ut och presenterades.² En del av det materialet är anpassat för att användas i undervisning.

Vid varje träff med skolornas lokala projektgrupper skrev utvecklingsledarna minnesanteckningar, som skickades ut till samtliga i respektive grupp. Dessa anteckningar var ett bra sätt att summera vad som sagts och lyfta fram vad som skulle tas upp nästa gång, men det var också ett sätt att förmedla vad som kommit fram i projektgrupperna till forskarna. Referensgruppen fick muntliga redovisningar av innehållet i mötena på skolorna. Allteftersom skedde därmed ett utbyte med referensgruppen, där projektgrupperna fick ta del av ungdomarnas kommentarer och tips.

I slutet av utvecklingsarbetet genomfördes, mot bakgrund av vad skolpersonalen redovisat om samverkan med andra myndigheter, intervjuer med samverkande personal som sammanställdes i två rapporter. Detta föranledde träffar mellan socialtjänstens barn- och familjeenheter och skolorna i respektive kommun utifrån de svårigheter och brister i samverkan som kommit upp. Diskussionerna rörde formerna för sam-

verkan, anmälningar och kontakt mellan socialtjänst och skola. Detta bidrog till inslag i respektive skolas handlingsplan.

Då alla rubriker i handlingsplanen processats på skolorna bestämde utvecklingsledarna tillsammans med de lokala projektgrupperna att två personer i varje grupp skulle utses för att tillsammans med utvecklingsledarna under en heldag skriva ett utkast till handlingsplanerna. Då dessa var klara skickades de på remiss till övriga i den lokala projektgruppen. I början av projektets sista halvår bjöds samma personer tillsammans med utvecklingsledarna till ett internat med en övernattningsnatt. Under två dagar diskuterades, jämfördes, kompletterades och reviderades handlingsplanerna och planer för implementeringen av dem gjordes upp. Rubrikerna från utvecklingspaketet "sju timmar om" som funnits med som struktur för hela utvecklingsarbetet, och även för handlingsplanerna, kompletterades med ytterligare en rubrik som benämndes "akut". Under hösten 2017 sammanställde och provade skolorna sina handlingsplaner i praktiken. All personal fick då möjlighet att komma med synpunkter. En av utvecklingsledarna var ett stöd i implementeringsarbetet. Skolornas handlingsplaner finns i bilagorna 1–4. De är preliminära och kan komma att revideras.

Kompetensutveckling av personal

Som en första del i den kompetensutveckling som riktade sig till hela personalgruppen på varje skola bjöds läraren/föreläsaren Petra Staaff³ in till alla skolorna för en föreläsning med utrymme för reflektioner och diskussioner. Hon har själv vuxit upp med en miss-

² <http://www.bonavia.se/forelasningar/filmen-isblomma/>
<http://vuxen.maskrosbarn.org/> hämtade 2017-10-30.

³ <http://petrastaaff.se/> hämtad 2017-10-12.

brukande förälder, träffade en man som visade sig ha samma problematik, arbetar som lärare och är mamma till två barn. Genom hennes föreläsning tillgodosågs ett behov som framkom i enkäten, personalintervjuerna och i de lokala projektgruppernas träffar: att få bättre kunskap i ämnet och om hur man kan upptäcka barn vars föräldrar har missbruksproblem. På varje skola besvarade personalen en enkät med frågor om föreläsningens betydelse och relevans vilken visade att personalen blev inspirerad och fick del av många synpunkter av betydelse för det fortsatta arbetet. På en femgradig skala fick föreläsningen som helhet betraktat värdet 4,5 av skolorna tillsammans, och på frågan om innehållet var relevant blev värdet 4,3.

Nästa steg i kompetensutvecklingen bestod av att skolorna erbjöds besök av kommunernas stödverksamheter för barn till föräldrar med missbruk. Förutom barngrupper för barn vars föräldrar har missbruksproblem och psykisk ohälsa erbjöd verksamheterna även enskilda samtal och det krävdes inget myndighetsbeslut för att få delta. Två av skolorna tackade ja till erbjudandet och informerades under en arbetsförlagd träff av företrädare för barngruppsverksamheterna. Två skolor ville avvakta med detta. Intresse fanns, men annat behövde prioriteras.

Som ytterligare kompetensutveckling inbjöds organisationen Maskrosbarn,⁴ en barnrättsorganisation som stödjer unga som har föräldrar som mår psykiskt dåligt och/ eller har ett missbruk. Organisationen bokades in på alla fyra skolorna och höll i en halvdagsutbildning för skolpersonalen med fokus på skolans betydelse för målgruppen. Presentationen innehöll berättelser från ungdomars egna erfarenheter av att ha

⁴ <http://www.maskrosbarn.org/> hämtad 2017-08-02.

föräldrar med missbruksproblem eller psykisk ohälsa och konkreta tips om bemötandet av ungdomar. Utifrån resultat från intervjuerna med ungdomar och synpunkter från referensgruppen, ombads Maskrosbarn även ge tips om hur frågan om föräldrars missbruk kan tas upp och bearbetas i klassrummet. Ungdomar i både BIM och Skol-BIM lyfte idén att det borde ingå som en naturlig del i undervisningen, att det finns familjer där vuxna har missbruksproblem och hur det då kan bli för barnen, liksom om vilken hjälp som finns att få. Ungdomarna framhöll att detta skulle göras på ett icke utpekande sätt. Varje projektskola fick material från organisationen Maskrosbarn att använda i detta syfte. Utvärderingen som genomfördes efter denna insats på de fyra skolorna visade att det uppskattades mycket. På en femgradig skala fick föreläsningen som helhet betraktat, 4,7 av skolorna tillsammans, och på frågan om innehållet var relevant blev betyget 4,5.

Föreningen Maskrosbarn gav även föreläsningar direkt till eleverna i storgrupp. Även skolpersonal deltog. Skolorna förberedde så att vuxna skulle finnas tillgängliga i samband med föreläsningen och kunna ge stöd till elever som behövde det. En skola gjorde hela dagen till en temadag för eleverna och följde upp föreläsningen i klassrummen. Föreningen Maskrosbarn ombads även att hjälpa till med utformningen av en enkel broschyr till elever om vart ungdomar kan vända sig om de har föräldrar med missbruksproblem.

I enkätundersökningen (förmätningen), personalintervjuerna och arbetet i de lokala projektgrupperna framkom att personal kan känna osäkerhet och uppleva svårigheter inför samtal med barn och föräldrar, då de känner oro för en elev. Projektgrupperna bjöds därför in till två utbildningstillfällen om "Det goda samtalet,

det svåra samtalet och det möjliga samtalet”. Vid första tillfället samlades de lokala projektgrupperna och fick lyssna på två föreläsningar följt av diskussion. Professor Elisabet Näsman talade om ”Att prata med barn och föräldrar när en förälder har missbruksproblem” och adjunkten vid institutionen för pedagogik, didaktik och utbildningsstudier vid Uppsala universitet Annie Åkerstedt Berg talade om ”Samtalsmetodiska aspekter i möte med elever med fokus på missbruksmiljöer”. Vid detta tillfälle delades även en hemuppgift ut till utbildningstillfälle två. Uppgiften handlade om att läsa en text om ett samtal med en ungdom. Vid läsningen skulle fokus läggas på vad samtalsledaren frågade och inte frågade under samtalets gång. Vid utbildningstillfälle två diskuterades först hemuppgiften och därefter introducerades och presenterades de rollspel/samtalsövningar som skolpersonalen skulle genomföra. Vid detta andra tillfälle träffades två av de lokala projektgrupperna var för sig medan två blandades. Rollspelen var uppbyggda utifrån autentiska fall som ungdomarna beskrivit i intervjuerna. Grupperna delades upp i rollspelsgrupper om tre till fyra personer i varje. Rollspelen utformades utifrån olika professioners arbetsuppgifter, så att var och en ur den berörda personalgruppen fick träna på situationer som var verklighetsnära. Efter varje rollspel, som bara pågick några minuter, fick den som förde samtalet reflektera över det, sedan lyssna på kommentarer från övriga deltagare och projektmedarbetare och till sist delta i en för alla gemensam avslutande diskussion om rollspelet. På en femgradig skala fick utbildningen som helhet betraktat, betyget 4,5 av skolorna sammantaget och på frågan om innehållet var relevant blev betyget 4,6. Särskilt uppskattades kombination av föreläsningar, rollspel och reflektion över rollspelen.

Sammantaget kan sägas att skolorna fullföljt projektet enligt den ursprungliga planen. Samtliga skolor har processat fram handlingsplaner och gjort dem till sina. Skolpersonal och elever har genomgått flera varianter av kompetensutvecklingsinsatser som uppskattats. Deltagarna i de lokala projektgrupperna vittnar om att de blivit mer vaksamma på eventuella tecken från eleverna och tänker oftare tanken att det kan handla om missbruk hos vuxna i barnets närmiljö och ställer frågor om det på ett annat sätt än tidigare. Personal på skolorna har också trätt fram och berättat om egna erfarenheter som barn till föräldrar med missbruks- eller psykiska problem.

Skolans samverkan

Intervjuerna om samverkan med skolan genomfördes med representanter för socialtjänst, barn- och ungdomspsykiatri samt polis. Intervjuerna rörde frågor om hur samverkan ser ut idag, erfarenheterna av samverkan och hur samverkan skulle kunna utvecklas och då särskilt med fokus på barn vars föräldrar har problem med missbruk. Hinder och framgångsfaktorer för samverkan identifierades i de aktuella kommunerna utifrån några centrala begrepp som använts av bland annat Skolverket: för att samverkan ska bli stabil, uthållig och effektiv krävs styrning med en aktiv ledning, en struktur som är tydlig och samordnad samt en samsyn med gemensamma utgångspunkter (Strategi för samverkan kring barn som far illa 2007; Danermark 1999; 2000). Sammantaget kan sägas att kommunerna arbetade aktivt för att utveckla samverkan mellan skola, socialtjänst och polis. Barn- och ungdomspsykiatri föreföll ha ett besvärligt läge i det aktuella länet med värdköer och svårigheter att besätta tjänster även om ambitionen var att utveckla första

linjen med samtalsmottagningar för barn och unga och även att utveckla samverkan med skolan. Enligt intervjuerna med skolpersonal var erfarenheterna av samverkan med barn- och ungdomspsykiatrien begränsad då sådan samverkan inte var så vanlig. Polisen hade en uttalad inriktning på och prioritering av det förebyggande arbetet bland barn och ungdomar i samverkan med skola och socialtjänst i kommunerna, men önskade få möjlighet att lägga mer tid på detta arbete.

I det följande ges en mer ingående presentation av resultaten från intervjuerna om samverkan skola-socialtjänst eftersom det är den som berörs mest i skolintervjuerna.

Skolpersonalens perspektiv

Den intervjuade skolpersonalen på alla fyra skolorna var av uppfattningen att mer samverkan behövdes med dem som arbetade med socialtjänstens utredningar och insatser inom barn- och familjeområdet samt med dem som arbetade förebyggande. Utifrån att skolan har sitt uppdrag och inte arbetar med familjer, fanns det inte någon önskan om att få veta mer än vad som behövdes för skolans eget arbete med eleven. För att kunna hänvisa föräldrar och barn till stöd och hjälp efterlyste skolpersonalen mer kontakt och information om vilken typ av insatser som socialtjänsten kan erbjuda. Skolpersonalen önskade också vara en del i processerna runt barnen då skolan arbetar med och möter barnen varje dag. De ansåg inte att det räckte med att träffas vid ett tillfälle tillsammans med familjen, något som socialtjänsten kunde erbjuda när skolan gjort en orosanmälan (anmälningsmöten). De önskade att skola och socialtjänst skulle hjälpas åt när en elev hade sådana behov att insatser behövdes från flera myndig-

heter. Skolpersonalen efterlyste mer kommunikation mellan de samverkande parterna och ville gärna ha ett ansikte på den de skulle samverka med. Samarbetet upplevdes som enklare med dem som arbetade med socialtjänstens förebyggande arbete, som ansågs vara mer lättillgängliga än de som arbetade med myndighetsutövning. Den intervjuade skolpersonalen efterlyste också återkoppling från socialtjänsten efter att en orosanmälan lämnats in och förstod inte alltid socialtjänstens bedömningar, t.ex. när skolan hade gjort flera orosanmälningar om en elev:

När anmälan är gjord så vet jag inte mer. Jag vet inte... ja, riktigt så mycket mer om det. Så har dom fått någon kontakt? Har dom fått hjälp? Och vad leder detta till?

Skolpersonal drog sig ibland för att anmäla då de visste för lite vad som hände efter en anmälan och om det var till hjälp för barn och familj att anmäla. Det fanns dock positiva erfarenheter av nätverksmöten med olika aktörer runt barn och föräldrar liksom av samverkan med enskilda handläggare. Socialtjänstens höga personalomsättning gjorde det dock svårt att få kontinuitet i kontakterna mellan skolan och socialtjänstens myndighetsutövande delar. Gemensamma SiP-möten (samordnad individuell plan) med flera huvudmän (barn- och ungdomspsykiatrien och socialtjänsten) skulle enligt skolpersonalen kunna fungera bättre. Skolans kurator var en nyckelperson när det gällde kontakten mellan socialtjänst och skola, men även rektor var en central person i den kontakten.

Hinder för samverkan – en sammanfattning

I de aktuella kommunerna fanns många olika typer av hjälp- och stödinsatser att erbjuda barn, ungdomar, föräldrar och familjer. Det förebyggande sociala arbetet var väl utbyggt både på individ- och områdesnivå genom familjeenheter, råd- och stödverksamhet och samverkansgrupper (samverkan skola, socialtjänst och polis). I den delen föreföll samverkan med skolan fungera väl. Styrning, strukturer och samsyn fanns. Både de socialarbetare som arbetade med förebyggande verksamhet och de som utförde biståndsbeslut fattade av socialtjänsten som myndighet, hade många års yrkeserfarenhet i de aktuella kommunerna.

Socialtjänsten i en av de aktuella kommunerna hade omorganiserats vid flera tillfällen de senaste åren och personalomsättningen hade varit hög bland de socialsekreterare som arbetade med myndighetsutövning gällande barn och ungdomar. Personbyten på högre ledningstjänster hade också skett. Många socialsekreterartjänster var obesatta. Detta gjorde att strukturer för systematisk samverkan mellan myndighet och skola saknades eller inte fungerade så väl och samsynen haltade. Däremot föreföll kontakterna mellan enskilda socialsekreterare och skolpersonal fungera i enskilda fall. Styrningen av samverkan från ledningsperspektiv var inte tydlig. Utbildningsförvaltningen i en kommun drog ner på resurser i verksamheter där samverkan etablerats. Chefer från myndighetsdelen på lägre nivåer och socialsekreterare hade ambitioner och såg behov av samverkan men strukturerna saknades eller fungerade inte.

I en annan kommun såg det annorlunda ut. Det fanns en tydlig styrning i form av en policy om samverkan som var politiskt påbjuden och omfattades av högre chefer och viss mån även av personal på mellan-

nivåer inom skola och socialtjänst. Det fanns också många olika strukturer/insatser eller samarbetsforum där samverkan kunde ske på individ- och system- eller gruppnivå. Ambitionen från ledningshåll var att utveckla strukturerad samverkan på alla nivåer – i den mån det inte redan fanns. Det lyftes som centralt att samverkan även skulle ske på nivån där skolornas rektorer respektive socialtjänstens enhetschefer fanns vilket ansågs fungera sämre än på förvaltningschefsnivå.

En fråga att ställa vad gäller samverkan kring barn och unga i landsbygdskommunen är i vilken utsträckning strukturerna och den samsyn som ledare och politiker förespråkade, var kända ute i organisationerna bland dem som förväntades utöva samverkan på den operativa nivån. Flera exempel fanns på att detta inte var fallet. Den satsning som gjordes på nätverksarbete som metod i kommunen kände inte skolans personal till vare sig som metod eller att resursen fanns. Samverkansstrukturer som enligt ledningspersonal fanns på förvaltningsnivå var inte kända för den skolpersonal som förväntades samverka kring bl.a. enskilda elever. Socialtjänsten hade utsett kontaktpersoner med ansvar för kontakter med olika skolor, men skolorna kände inte till vilka dessa var. Det saknades en gemensam rutin för kommunens skolenheter vad gäller anmälan om oro till socialtjänsten och hur denna skulle dokumenteras.

Resultaten av projektets samverkansdel publicerades i två rapporter (Alexanderson 2016a, 2016b).

Resultat av enkätundersökningen

Enkätundersökningarna bland personalen på projektskolornas högstadium vid projektets början och slut, ger möjlighet till jämförelse över tid, när det gäller om den svarande och skolan som helhet upptäckte elever vars föräldrar hade missbruksproblem och vad

som då gjordes. I den uppföljande versionen fanns dessutom frågor om personalen kännedom om handlingsplanerna och dess uppfattning om projektet med mera (enkäter i bilaga 5 & 6). Enkätundersökningen är en totalundersökning. Som framgår i metodavsnittet var svarsfrekvensen hög vid bägge mätillfällena.

Hur skulle du agera vid upptäckt/misstanke?

På frågan om hur den svarande själv skulle agera vid misstanke om eller upptäckt av att ett barn hade föräldrar med missbruksproblem, var det möjligt att kryssa för flera svarsalternativ. Närmare hälften av enkätensvaren gällde att själv samtala med eleven, drygt hälften att tala med kollegor och ännu något fler att prata med rektor. Vanligast var dock att kontakta elevhälsoteamet, medan betydligt färre skulle hänvisa eleven dit. Det var också en liten andel som svarade att de skulle anmäla oro för eleven till socialtjänsten. Alla dessa svarsalternativ visade en ökning mellan 2015 och 2017, men förändringen var inte signifikant i något fall (svarsalternativ se bilaga 5 & 6). Betydligt färre angav 2017 att de skulle kontakta föräldrarna eller hänvisa till stödgruppsverksamhet. Enstaka personer svarade att de inte visste vad de skulle göra. Flera kommenterade frågan med att valet av agerande berodde på situationen, att de gjorde en individuell bedömning och att de agerade stegvis så att de själva först försökte tala med eleven, rådgjorde med kollegor, talade med mentorn och kanske med rektor och först därefter kunde

det bli aktuellt att kontakta elevhälsoteamet och anmäla till socialtjänsten.

Vilka åtgärder skulle vidtas på skolan?

Även på frågan om vad skolan skulle göra vid misstanke om eller upptäckt av att ett barn hade föräldrar med missbruksproblem, kunde flera svarsalternativ markeras (bilaga 5 & 6). Svaren följde samma mönster som ovan. Det vanligaste svaret var att kontakt togs med elevhälsoteamet och då främst kuratorn och/eller skolsköterskan, samt att rektorn informerades. Hälften svarade att skolan skulle föra samtal med eleven och att eleven skulle hänvisas till elevhälsan. Nära hälften svarade att skolan skulle anmäla oro för eleven till socialtjänsten. Även på denna fråga visade alla dessa svarsalternativ en viss ökning mellan åren. Däremot var det en liten och minskande andel som svarade att skolan skulle kontakta föräldrarna. Även i detta fall svarade en mindre (men ökande) andel att de inte visste vad skolan skulle vidta för åtgärder och flera svarade att det berodde på situationen, att elevhälsoteamet gjorde en bedömning och att anmälan om oro gjordes i samråd eller vid behov. På skolnivå har Dadelskolan den tydligaste ökningen gällande andelen som svarade att de själva eller skolan skulle tala med eleven och/eller kontakta elevhälsoteamet vid upptäckt eller misstanke om att en elevs förälder hade missbruksproblem (tabell 3).

Tabell 3. Dadelskolans svar på frågorna 12 och 13 (2015) och 11 och 12 (2017) i Skol BIM enkäten. Andel i procent. Antal inom parentes.

År	Jag sam- talar själv med eleven	Skolan ser till att någon samtalar med ele- ven	Skolan hänvisar till elevhälso- teamet
2015	33 (8)	39 (7)	17 (3)
2017	84 (21)	76 (19)	48 (12)
Sign. Ch2	0,001	0,02	0,05

Tendensen tycks vara att enskilda professionella i skolan i ökad utsträckning pratade med eleverna själva om problemen och att det var så de bedömde att skolan som helhet också gjorde liksom att elevhälso teamet sågs som en resurs.

Upptäcks fler elever?

Eftersom handlingsplanerna är ett slutresultat av projektet och större delen av förankrings- och implementeringsarbetet på skolorna därmed återstår, går det inte att inom projektets tidsram bedöma om projektet bidragit till att fler elever upptäcks och om upptäckta elever mår bra och klarar sin skolgång. I den uppföljande enkäten upprepades ändå den fråga om upptäckt som fanns i den första enkäten. Svaren på den frågan kan ses som en föremätning inför en senare uppföljning av arbetet sedan handlingsplanerna implemen-

Tabell 4. Andel % svar på frågan: Har ni någon gång på skolan upptäckt att en elev är barn till förälder med missbruksproblem? Antal svar inom parentes.

År	Ej upp- täckt	Ja. upp- täckt	Upp- täckt flera	Vet ej	Annat	Totalt
2015	5 (5)	16 (16)	39 (39)	40 (40)	1 (1)	100 (101)
2017	12 (13)	19 (20)	32 (34)	33 (35)	4 (4)	100 (106)
Totalt	9 (18)	18 (36)	35 (73)	36 (75)	2 (5)	100 (207) ⁵

terats. Enkäten visade att skolan inför implementeringen inte upptäckt fler elever än vid projektets start (tabell 4). Svaren på frågan om personalen själv någon gång upptäckte barn och funderade på hur de skulle agera ger en liknande bild (tabell 5).

Det syns ingen större skillnad mellan åren. Möjligen en minskning då fler svarat nej och något färre ja. Vi bad också personalen uppskatta hur många barn till föräldrar med missbruksproblem som upptäckts under *föregående läsår*. Skillnaden mellan åren per skola är mycket liten. Sammantaget ökar skattningen från 2,8 till 3,1 en skillnad som inte är statistiskt signifikant (t-test). Å andra sidan är undersökningen en totalundersökning på skolorna så svaren ger ändå en bild

⁵ 102 personer besvarade enkäten 2015 och 109 personer 2017 dvs. sammanlagt 211. Det interna bortfallet är 4 personer.

Tabell 5. Personalens svar på frågan: Har du själv någon gång upptäckt att en elev är barn till förälder med missbruksproblem och funderat på hur du ska agera? Andelar i %. Antal inom parentes.

År	Nej	Ja	Totalt
2015	56 (53)	44 (41)	100 (94)
2017	62 (67)	38 (41)	100 (108)

av vad personalen som grupp svarat före och efter projektet. Personalomsättningen har inte varit särskilt hög 62 % hade jobbat hela projektiden på skolan, 28 % en del av projektiden och 10 % var helt nya. Hjortronskolan hade den högsta andelen nyanställd personal (18 %) medan Odonskolan hade den lägsta (3 %).

Handlingsplaner för skolans åtgärder

Svaren på den första enkäten visade att det var oklart för personalen om skolan hade en handlingsplan som beskrev vilka åtgärder som skulle vidtas då det uppmärksammades att en elev hade föräldrar med missbruksproblem. Över hälften svarade ”vet ej” 2015. År 2017 ställdes frågan om personalen visste att skolan planerade att införa en handlingsplan. En majoritet svarade att de visste det (61 %), med en variation mellan skolorna från var tredje till alla utom en. Detta visar ett behov av förankring.

Har Skol-BIM påverkat personalens arbete?

I den uppföljande enkäten i slutet av projektet svarade flertalet av skolpersonalen att de var medvetna om att projektet Skol-BIM pågick på skolan (86 %), men drygt hälften svarade att projektet inte hade på-

verkat dem i deras arbete (30 procent svarade ja, 18 procent svarade: vet inte). De som svarade ja ombads kommentera det och svaren kan i huvudsak delas in i tre grupper: ökad medvetenhet, fått nya kunskaper och färdigheter samt några få som ansåg att projektet bara tagit tid från ordinarie verksamhet. Den största gruppen bestod av dem som uttryckte ungefär detta:

Blivit mer medveten om att barns beteende kan bero på omständigheter hemma.

Problemområdet kommenterades som svårt men att projektet bidragit till att personalen blivit mer observant och fått en ökad handlingsberedskap:

- *Något bättre info om vad jag kan göra.*
- *Lättare att ”öppna upp” för samtal och frågor kring detta.*
- *Ställer frågor till eleven om hur de har det i naturliga samtal.*
- *En trygghet i att vi har en gemensam grund att stå på när vi möter elever i missbruksmiljö och en plan för hur vi kan hantera dessa situationer.*

Flera uppgav i enkäten att de önskade mer information om Skol-BIM bland annat en nyanställd:

Jag blev aldrig informerad om att det här var ett pågående projekt på skolan när jag anställdes.

Personal som arbetade deltid på skolan ursäktade sig lite för att inte känna till projektet, men en av dem hade en lösning på det:

Jag är mer att se som timanställd i detta fall. Jag förstår vikten av att vi agerar i BIM-fall och skulle så också göra och rådfråga kollega som är insatt.

Någon ansåg att ansvaret för en handlingsplan inte borde ligga på den enskilda skolan:

Kommunen borde ha en gemensam handlingsplan. Varför ska skolan utarbeta detta?

En annan synpunkt om ansvarsfördelning gällde att det borde vara elevhälsoteamet som hade kontakt med barn- och ungdomspsykiatrin, socialtjänsten och föräldrarna om dessa elever, inte i första hand lärarpersonalen.

Att kompetensutvecklingsinsatserna ansetts givande har redan nämnts, vilket enkätsvaren bekräftade genom kommentarer som:

Fick gå på en kurs om det svåra samtalet som var mycket bra! Där fick jag lära mig att inte vara rädd att ställa frågor till misstänkta elever flera gånger och till slut kanske de svarar ärligt.

Flera uppgav att de fått mer kunskap och information. Någon kommenterade också föreläsningarna till eleverna som givande medan en annan uttryckte tvekan om dem:

Temadagar blir oerhört jobbigt för dessa elever. Jag personligen tror inte alls på dessa.

Detta pekar på hur viktigt det var och är att personal deltar vid föreläsningar till eleverna och att skolan har en beredskap för att fånga upp och ge stöd till elever

om det behövs i anslutning till en sådan aktivitet. Inslaget i sig går helt i linje med vad de intervjuade ungdomarna och referensgruppen ansett att skolan behöver göra nämligen att på ett allmänt plan uppmärksamma att problematiken med föräldrars missbruk finns.

När skolornas svar på frågorna om handlingsberedskap slås samman finns det alltså inte någon statistiskt signifikant skillnad i svaren mellan åren. Det utesluter inte att vissa förändringar till det bättre faktiskt skett på de undersökta skolorna då det är en totalundersökning som gjorts med hög svarsfrekvens och den finns en tendens i svaren. Bättre avser här en större vaksamhet vad gäller att barnens symtom kan bero på hemförhållanden, att man konsulterar kollegor och elevhälsteam i större utsträckning och att man vågar fråga eleverna.

Ungdomars perspektiv – resultat av intervjuerna

I detta avsnitt sammanfattar vi tematiskt vad ungdomarna berättade om följderna av att leva med en förälder med missbruksproblem, hur de själva hanterade situationen, vad det betydde i skolan och vilket stöd de fick eller hade önskat få. Alla ungdomarna berättade att de på något sätt hade påverkats negativt av föräldrarnas missbruk. De citat vi ger kan ses som illustrerande exempel på respektive tema. Inom varje tema finns det variationer och nyanser i ungdomarnas berättelser som vi inte har utrymme att visa här (Alexanderson & Näsman kommande).

Ungdomarna berättade både om sin situation vid intervjutillfället och om sitt tidigare liv. För att göra det tydligt när deras berättelser handlade om tiden för intervjun respektive när de var yngre, skiftar vi tempus så att vi skriver i historiskt presens respektive imperfektum.

Ungdomarnas familjesituation

Inledningsvis ges en bild av ungdomarnas familjesituation. Ålder och kön har redovisats i metodavsnittet. Två ungdomar bor med båda sina föräldrar. Nio ungdomar bor med en av föräldrarna: två med den förälder som har eller har haft problem med missbruk och övriga sju med den förälder som inte har missbruksproblem. Nio ungdomar bor inte med någon av föräldrarna: två är inackorderade på sin studieort, en bor hos en pojkvän och sex är omhändertagna och bor på institution eller i familjehem. I 12 av familjerna är det pappan som har missbruksproblem, i fyra familjer mamman och i fyra familjer båda föräldrarna eller föräldern och en annan närstående vuxen. Totalt har 24 av föräldrarna till de 20 ungdomarna missbruksproblem och merparten (14 ungdomar) har en förälder/annan närstående vuxen med pågående missbruk vid tidpunkten för intervjun. Att föräldern är nykter eller drogfri uppger sex ungdomar.⁶ För ett par av dem är det osäkert om föräldern hade ett aktuellt missbruk eller inte. En förälder har dött och en förälder är kroniskt sjuk på grund av missbruket. Sex av ungdomarna beskriver egna missbruksproblem eller är i riskzonen för att utveckla det.

Föräldrarna med missbruksproblem representerar olika samhällsklasser och yrken. Följande exempel illustrerar variationen i de branscher/yrken som föräldrarna arbetar eller har arbetat inom enligt ungdomarna: banktjänsteman, betongarbetare, datatekniker, diversearbetare, egen företagare, fastighetsskötare, fritidssektorn, förskollärare, kock, lastbilschaufför, läkare, undersköterska, omsorgsområdet, polis, säkerhetsföretag, väktare, restauranganställd, studerande, svetsfirma, trädgårdsarbetare.

Alla ungdomarna visste inte säkert vad föräldern med missbruksproblem gjorde just vid tidpunkten för intervjun eller hur de försörjde sig. Några nämnde att föräldern har socialbidrag (försörjningsstöd), aldrig har jobbat eller är arbetslös. Andra uppgifter är att föräldern är frihetsberövad, hemlös eller inte kan jobba på grund av hälsoproblem.

Känslomässig påverkan

Flertalet ungdomar berättade att föräldrarnas missbruksproblem fanns redan när de föddes, men en av dem berättade att föräldern utvecklade ett missbruk först när ungdomen var i tonåren.

Även innan barn kan förstå att deras förälder har ett missbruksproblem kan de känna att något är fel. Flera ungdomar beskriver att de kände det långt innan de förstod vad problemet var:

För... ja, jag vet inte tiden men jag känner att han drack mycket och det var liksom... man förstod att något var fel, även fast jag inte visste då vad ett missbruk var, men man kände ändå att det var ett osunt beteende. Att det inte skulle vara så (Mats).

Några förstod vad föräldern hade för typ av problem vid sju till tio års ålder, medan andra förstod först vid 12–13 års ålder. Ungdomarna beskriver hur livet med föräldrars missbruk har väckt en rad negativa känslor hos dem, känslor som kunde vara återkommande i vardagen, finnas där under längre tid eller komma i specifika situationer.

⁶ Nykterhet/drogrfrihet betyder här att den varat minst 6 månader.

Ledsen, rädd och orolig

Toini beskriver att hon kunde vara trött och ledsen när mamman var påverkad eller sov. Agneta var ofta både ledsen och rädd för sin pappa då han kunde bli aggressiv:

Sen jag gick till mitt rum och grät, jag var ju väldigt rädd.

Det tog tid innan hon förstod att hennes upplevelse berodde på föräldrarnas missbruk, men hon minns sina känslor.

Disa berättar hur hon blev rädd de första gångerna hon såg sin mamma påverkad:

Alltså jag blev ju rädd. När mamma var så här riktigt full, den första gången jag såg henne, då trodde jag ju typ att hon skulle dö.

Det ungdomarna beskriver är alltså inte bara rädsla för sin egen del utan den kunde också gälla hur det skulle gå med föräldern.

Hur familjelivet fungerar kan också väcka oro. Alice beskriver sig själv som otrygg. Toini berättar att det var mycket bråk mellan föräldrarna som gjorde henne orolig:

... det var nästan bråk mellan mamma och pappa varje dag, det var dagligen. Och jag kände mig så där orolig och rädd och så.

Agneta beskriver hur det oförutsägbara i livet med en missbrukande förälder väckte oro för vad som kunde hända när hon inte var där:

Jag kanske så där började tänka mer...”tänk om någonting händer”, när jag till exempel inte var hemma.

Viktoria beskriver också oro och rädsla för att pappan ska dricka. Vad ska hon möta när hon kommer hem? Det är inget hon kan påverka och hon har svårt att sova. Flera ungdomar berättar om panikattacker både nu och som små.

Besvikelse, hat och ilska

I flera av ungdomarnas berättelser framgår att deras livssituation framkallat känslor av besvikelse, hat och ilska gentemot den missbrukande föräldern. Inga förklarar att det som väcker hennes ilska är mammans oförmåga att ta ett föräldraansvar för henne, att laga mat och utöva tillsyn. Ester blir arg på sin pappa vid specifika tillfällen som då han kör rattfull och hennes yngre bror är med i bilen. Också ilska är alltså en känsla som kan väckas på grund av att någon annan utsätts för risker.

Både Pia och Tony har två missbrukande föräldrar och beskriver en ilska som lett till våld mot andra under uppväxten. Tony kan fortfarande ha svårt att hantera sin ilska och Pia berättar om dåligt samvete och ångest för vad hennes ilska ställt till med.

Skam och utanförskap

Skamkänslor återkommer i flera av ungdomarnas berättelser. Selma skämdes för hela situationen. Ester och Toini beskriver skamkänslor på grund av föräldrarnas uppträdande under påverkan:

Ja alltså, jag har fått skämmas över hennes missbruk och så. Nästan alla vet vem hon är och så. Hon har skämt ut mig många gånger (Toini).

Följderna av föräldrars missbruksproblem kan även leda till känslor av utanförskap och att vara annorlunda. Pia skämdes för att hon var omhändertagen och att föräldrarna prioriterade drogerna framför henne. En rädsla för vad andra ska tycka framgår också av berättelserna.

Våld och kränkningar

Flera ungdomar berättar att föräldrarna utövat fysiskt och psykiskt våld. Ungdomarna kan själva ha varit direkt utsatta eller ha upplevt våld mot andra. Disa berättar att misshandeln började när hon var åtta år. Angelina berättar om våld från det hon var liten:

typ så här en örfil eller han typ släpade in oss på rummet eller kastade in oss där eller... alltså min bror har typ ett så här stort brännmärke på ryggen för att han släpade han på mattan så att det blir så här... det är mest sådana saker liksom som han gjorde.

Pappans våld var inte alltid kopplat till missbruket då det förekom våld även innan det hade utvecklats till missbruk, men han blev skrikig och dum när han blev berusad:

Alltså typ så här, så fort han blev full så vart han aggressiv typ. Och så är han ju fortfarande.

Berättelserna om hur föräldrar är arga och aggressiva är många. Viktoria berättar inte om fysiskt våld från sin pappa, men om hans ilska som ledde till mycket bråk:

Det var mest att han var arg eller irriterad eller så...

Mats berättar däremot att pappans våld var mycket allvarligt:

jag var rädd och då sa jag till min mamma att jag inte tänkte bo kvar där och då... ja, och då fick jag det. Och sen några veckor efter det så misshandlade min pappa sin fru så att hon... ja, hon låg på intensiv...

Försummelse och vanvård

Vega berättar att hennes mamma var väldigt labil och hotade med att lämna barnen att ta ansvar för sig själva redan när de var små:

... ena stunden är hon jätteglad och andra stunden typ gråter hon och är jättearg och säger att hon ska gå därifrån så får vi klara oss själva när vi typ så där fem år. Och så skulle man ju aldrig själv göra mot sitt barn.

Pia vet genom vad förskolan berättat att hon och hennes syskon utsattes för försummelse som små:

vi var ganska smutsiga när vi kom dit, ingen hade bytt blöja på oss, jag hade inte fått den maten vi behövde.

Pia beskriver också frånvaro av gränser, som innebar att mamman trots försök inte klarade av att skydda barnen från missbrukets konsekvenser. Redan som små hittade de sprutor och andra verktyg för drogintag hemma. Att mamman utsatte barnen för risker att skadas inte bara känslomässigt utan även rent fysiskt, tolkar Pia som uttryck för att mamman egentligen inte var en vuxen, en förälder.

Även Inga beskriver sin mammas försummelse som brist på föräldransvar. Mamman lagade inte mat och satte inga gränser så Inga fick själv avgöra hur mycket och länge hon ville vara ute utan att mamman visste var hon befann sig.

Ont om pengar

Några ungdomar berättar att missbruket aldrig medförde ekonomiska problem, som påverkade dem materiellt, utan de upplever att de fick det de behövde. Andra beskriver att föräldrarnas missbruk orsakade och fortfarande orsakar ekonomiska svårigheter. Det blir bråk om pengar, hyror blir inte betalade, fickpengar uteblir och ungdomen får för lite kläder. En del ungdomar säger att det blev ont om pengar först i samband att föräldrarna separerade.

Den missbrukande föräldern beskrivs också ibland kompensera sina barn för sina tillkortakommanden genom att ge dem pengar. Ester som inte längre bor med sin pappa berättar att han ibland kan överraska genom att det plötsligt kommit in tusen kronor på hennes konto.

”Jaha, var kom dom här ifrån då?”. Men jag tror att det är för att han inte kan ... han visar kärlek genom pengar och saker och sånt.

Påverkan på relationer till jämnåriga

Ungdomarna ger mycket olika bilder av hur deras relationer till jämnåriga varit och hur de påverkats av föräldrarnas missbruk. Det kan ha varierat mycket över tid och påverkan från missbruket kan ingå i en kedja av flera samverkande faktorer, som då Vega var borta mycket från skolan redan som liten och därför fick problem med att bygga upp vänskapsrelationer.

Det finns även exempel på ungdomar som har många kompisar och berättar att sådana kontakter kan ge en mental vila från föräldrarnas missbruk. Andra ungdomar berättar om att inte orka vara social, då det blir för påträngande eller ansträngande. De ungdomar som utvecklade ett destruktivt handlingsmönster kunde bli bortvalda eller förhindras att ha kontakt av de jämnårigas föräldrar. En del ungdomar berättar att föräldrarnas missbruk innebar att de inte kunde ta hem vänner eller att sådana besök kunde bli pinsamma. Några ungdomar har vänner som känner till problemet, vilket Angelina här beskriver som betydelsefullt:

Då kan jag prata med dom, och det blir så här... en av mina nära, hon är väldigt så här, hon har sett från början hur det har eskalerat, så det är så här varje gång vi träffas så är vi hemma hos mig och då har ju hon sett han från att han var nykter, till att han började dricka lite grann, till att han har blivit alkoholiserad och till att det liksom har gått utför. Så hon har ju varit med i samma process som mig. Hon har inte levt med den, men hon har sett den. Så henne kan jag verkligen prata med, för hon vet.

Inte bara svart eller vitt

Samtidigt som ungdomarna beskriver negativ påverkan av föräldrarnas missbruk kan några av dem också framhålla det som fungerat, som till exempel familjens ekonomi och andra sidor av föräldraförmågan. Angelina framhåller att den missbrukande föräldern ändå funnits där om hon behövt hjälp med skolarbetet:

då har pappa förklarat för mig, jag har förstått och jag har jobbat vidare.

En del ungdomar beskriver att de som små kände närhet och visar nu empati eller söker förklaringar till föräldrarnas missbruk. Flera ungdomar har en förlåtande tendens när de talar om sin relation till den föräldern som har/har haft missbruksproblem.

Att formas som person

Vi har nu belyst vad ungdomarna berättat om missbrukets många olika former av påverkan. Hur bedömer de att föräldrarnas missbruk påverkat dem sammantaget? Någon säger sig inte ha påverkats så mycket av föräldrarnas missbruk och en annan anser sig påverkad först när problem förvärrades. Edit berättar att styvpappans våld mot mamman har lett till att hon har svårt att lita på människor, särskilt om de är berusade. Att ha påverkats kan verka självklart, men det kan också vara svårt att avgöra det själv.

... men det har väl påverkat mig så klart. Jo, i mina beslut och hur jag har mått och... men förmodligen mest undermedvetet (Anton).

Några berättar att de mitt i bedrävelsen också påverkades positivt eftersom de har fått kunskaper och förmågor de annars inte skulle ha haft. Angelina lyfter fram sin vunna självständighet:

Jag är 18 år gammal och vet exakt hur man står på egna ben, jag behöver ingen hjälp. Jag har mina ben och jag står på dom.

Strategier för att klara av sin situation

Ovan har vi presenterat olika typer av påverkan var för sig, men i många fall samverkar påverkan på olika områden och kan dessutom ingå i en kedja av påverkan med förgreningar och spiralrörelser av ökande problem. Ungdomarna kan beskriva känslor som förklaringar till att de utvecklat vissa handlingsmönster som sedan påverkat deras skolsituation, vilket i sin tur väcker känslor och så vidare. Till exempel berättar de att försummelse och våld väcker känslor som kan leda till förhållningssätt och handlingsmönster som får konsekvenser för deras relationer till lärare och klasskamrater. Dessa förlopp blir tydliga, när vi lägger till den påverkan som består av de strategier ungdomarna beskriver att de använder för att hantera sin situation. Som framgår nedan kommer vissa strategier nära det vi kallat känslomässig påverkan. Alla ungdomar ger inte motiv eller förklaringar till sitt agerande eller sina förhållningssätt, som gör det tydligt att de agerat medvetet och reflekterat. Att någon av ungdomarna gör en sådan koppling anser vi dock peka på det som en tolkningsmöjlighet även när det gäller andra ungdomar, som beskriver liknande sätt att agera eller förhålla sig. Begreppet strategi förutsätter inte någon uttalad planering eller reflektion över mål och medel från ungdomarnas sida.

Undvikande och anpassning hemma

Barns fysiska maktlöshet inför en vuxen berusad person gör att undvikande eller anpassning är strategier flera ungdomar beskriver. De försökte undgå föräldern genom att dra sig undan.

Det finns ingenting jag kan göra när han är dubbelt så stor som mig, så vad ska jag göra alltså. Typ gått därifrån (Angelina).

Angelina berättar att föräldern aldrig gick efter henne eller jagade henne så strategin fungerade. Hon delar den strategin med de flesta av ungdomarna. Mats ger tre exempel:

- *så går jag ut eller jag går upp på mitt rum eller jag går därifrån.*
- *liksom försökte hålla mig borta från uppmärksamhet*
- *man var tvungen att lära sig när alla kunde prata och när man skulle vara tyst.*

Barn kan få en känsla för stämningar och vad som är på gång i hemmet eller med föräldern som har missbruksproblem och kan lära sig förhålla sig till det.

Att tänka på annat eller stänga av sina känslor

För att undvika negativa tankar och känslor försökte några av ungdomarna tänka på annat.

alltså jag tror jag använder saker som någon sådan här typ form av... distrahering typ, som om man säger...typ datorn är någonting som jag använder ganska ofta, jag stänger ute omvärlden liksom. Läser in och sätter mig på mitt rum helt ensam och bara är på datorn och så där (Oscar).

Idrotten var ett sätt för Tony att hålla ifrån sig det svåra, men den strategin höll inte i längden:

Handboll och fotboll var det då. Men det gick ut över det också, jag slutade ju prestera på träningarna, jag kom inte på träningarna, jag såg liksom inte att det var något kul längre.

För Agneta fungerade skolan som en fristad:

Det var skönt att komma hemifrån, liksom kunna vara med mina kompisar och kunna tänka på annat och så.

Distraction som strategi bygger på att det räcker att tänka på något annat för att hålla känslorna borta. Andra strategier som de berättar om handlar istället om att ta kontroll över känslorna t.ex. genom att stänga dem inne. Att försöka vara som vanligt var ett sätt att förtränga det jobbiga som Julia beskriver:

jag var med kompisar exakt som vanligt och bara tänkte alltså "det finns inte", ignorera på något sätt och bara "nej, men det händer inte mer".

Angelina berättar att hon försöker att inte ta åt sig av sin pappas kränkningar och Anton hade som mental strategi att inte låta sig beröras av sin pappas missbruk, vilket fungerade tills missbruket fick för stora konsekvenser för pappans hälsa:

Nej, det är ju som jag alltid har sagt, det är något pappa får stå för. Det är hans missbruk, inte mitt liksom.

För en del av ungdomarna som stängde av känslorna innebar det också att de distanserade sig från andra, som Tony:

U: Jag blev väldigt avstängd, asocial, jag pratade inte med någon egentligen. Jag gick väl ut och umgicks med vänner när jag var tvungen att göra det, annars så satt jag hemma och kollade på TV eller någonting.

I: Och hur mädde du i det liksom?

U: Nej, jag mädde egentligen inte, jag bara var.

Även Angelina beskriver avstängning av känslor och begränsning av kontakt med andra:

Mm, alltså jag har ju varit... jag har ju typ varit tvungen att bli så här kall för att typ överleva i min vardag, alltså antingen bryter man ihop och blir jätteledsen eller så här "shit, mitt liv är så här katastrof" eller så bygger man en mur och är så här "jag lever ensam för att det är bäst så" typ. Det är väl typ så jag har det.

För Edit medförde känslokontrollen att det dröjde lång tid innan hon kunde prata om problemen:

... jag var väl väldigt instängd om det här. Alltså jag har knappt pratat med mamma om det, det är nu jag börjar klara av att diskutera det överhuvudtaget.

Både Angelina och Tony berättar att känslokontrollen har påverkat dem psykiskt på ett negativt sätt. Tony säger att han fick en utmattningsdepression. Angelina har på senare tid upptäckt att hon stängt av känslor på ett sätt som hon egentligen inte vill:

Jag vart så här nonchalant, jag vart så här "hur kan du ha känslor för en kille, killar, hur kan man

ha känslor för killar över huvud taget". Alltså jag var så här nonchalant och typ så här, jag började trycka ner min bästa vän. Jag började bli som min egen pappa.

Flera beskriver både att de präglas av känslokyla och att de inte talar med andra om sina innersta känslor.

Döljandestrategier

Esters föräldrar uppmanade henne att dölja missbruksproblemen:

Jag vet att dom har sagt att "du behöver inte säga det till någon".

Döljandestrategier kan användas då missbruk både för vuxna och barn är förenat med skamkänslor, och att det därför finns mer eller mindre uttalade regler inom familjen som säger att man inte får prata om eller visa andra vad som pågår. Rut skämdes över sin situation och berättar att hon försökte dölja föräldrarnas missbruk genom att visa upp en glattig fasad:

Jamen det var väl att jag alltid skulle vara så där jättebra och att det alltid var "ja, men gud allt är så bra" och skämta och så...

Också Tony berättar att han satte upp en fasad, som inte motsvarade hans verkliga situation:

Tony: [...] Ja, jag menar jag gick till skolan, och så drog jag på den här fasaden att livet lekte, att allting var bra. Så gick jag hem och så söp väl morsan antar jag och pappa just då jobbade, och kom hem och det var egentligen det, det var rutinen.

Flera ungdomar berättar om att de undviker kontakt med andra, vilket mer eller mindre uttalat hänger samman med att de inte vill prata om föräldrarnas missbruk eller riskera att få frågor om det och om hur de själva mår. Anton definierar visserligen missbruket som enbart pappans problem, och säger att det inte gör något om det kommer fram och andra pratar om det, men undviker ändå att själv tala om det med kompisarna:

det blir bara onödigt att liksom dra fram sånt när man sitter med massa kompisar och ja, gör något roligt, så blir det, ja, lite dålig stämning eller vad man ska säga.

Julia ville dölja sina känslor och gav därför utlopp för dem i situationer som kunde förklara dem och få dem att framstå som "normala" reaktioner.

Fast jag ville inte... jag ville inte sätta mig ner och gråta och säga "det här handlar om pappa" utan jag tog ut det på andra ställen.

Undvikande av sociala kontakter som strategi användes inte alltid för att dölja något. Angelina beskriver att känslan av utanförskap gör att det inte blir givande att umgås med dem som saknar kunskap om problemen.

Normbrytande handlingsmönster

Flera av ungdomarna berättar om normbrytande handlingar. En del förklarar vad de anser låg bakom sina handlingar medan andra bara beskriver vad de gjort. Mats berättar att han var störande och utmanande mot lärarna i skolan. Pia, Tony, Liv och Ester var våldsamma. När Pia berättar gör hon tydligt att hon då kände våldet som något positivt.

Att jag kunde vara en sån liten bitch då, men jag var bara fjorton år. Så jag var ganska liten då, så jag kände mig skitcool bara...

Tony kopplar våldet till den ilska han bar på:

Jag var väldigt arg av mig. Jag slogs ofta, sökte mig till slagsmål, jag gick och triggade igång någonting och sen så slog ner människan liksom...

Liksom när Pia berättar om sitt våld, finns i Tonys berättelse uttryck för att våldet ingick i en positiv självpresentation inför omgivningen. Ester var också våldsam men inte främst mot andra människor utan i form av vandalisering.

Tony utvecklade därtill flera andra normbrytande handlingsmönster:

jag blev kriminell av mig, jag började tjuvröka, vara ute länge på nätterna, sket i vad morsan sa eller ja, jag var egentligen bara en trotsig tonåring.

De utagerande och normbrytande handlingsmönstren fick olika konsekvenser för ungdomarnas relationer till jämnåriga. Toini berättar att det ledde till problem med hennes vänner, när hon började skolka och missbruka. Tony utestängdes från kontakt med sina klasskamrater, men fick nya vänner under perioden då han ägnade sig åt kriminalitet, tjuvrökte och var ute mycket. Pia hängde på högstadiet mycket med äldre gymnasieelever i en för hennes skolgång destruktiv relation:

Alltså vi var typ bara "fuck skolan".

Självskadande strategier

Vi har ovan nämnt missbruk som ett normbrytande handlingsmönster i ungdomarnas berättelser, men missbruk ingår också i vad vi vill kalla självskadande strategier. Flertalet ungdomar berättar om eget missbruk eller riskbruk. Pia ger ett exempel på hur det ingår i en kedja av påverkan:

Jag var nog arg mycket på mamma och pappa. Jag har ilska i mig som... min ilska det är nog mer också att jag sitter, jag blir så jävla arg så att jag vänder mig till droger och alkohol för att dämpa ner det.

Hon tolkar alltså det egna missbruket som ett sätt att hantera den ilska hon känt gentemot föräldrarna. På motsvarande sätt kan vi tolka andra självskadade beteenden som strategier. Angelina förklarar hur hon hantade att hon var så ledsen:

jag skar mig eller jag satt hemma och lyssnade på musik som fick mig att gråta, så att jag grät under kontrollerade omständigheter, typ när jag var ensam.

Rut berättar hur hon har skadat sig själv på flera sätt:

för jag har fått lite så här panik och så har det varit... så har jag fått åka in och sy några gånger för att jag har skurit mig och så. Och sen så har det varit någon gång från psykakuten för jag hade väl druckit ganska mycket då då och blandat med tabletter och då vart det också... // ...jag har ätstörningar också, att det har varit sådant kaos hemma att jag inte har kunnat kontrollera det, när jag kan kontrollera vad jag äter.

Rut beskriver hur ätstörningen ger en känsla av kontroll i en kaotisk livssituation. Alla ungdomar i studien gör inte en tydlig koppling så att deras självskadande beteende framstår som en avsiktlig handling relaterad till föräldrarnas problem, men några gör det.

Föräldrafiering

Föräldrar har skyldighet att tillgodose sina barns behov av försörjning, fostran, tillsyn, skydd och omsorg, men ungdomarnas berättelser visar att när föräldrar har missbruksproblem är det inte givet att föräldraansvaret fungerar. Barn kan då överskrida sin åldersposition och utföra uppgifter i familjen som normalt är föräldrarnas ansvar, vilket kallas föräldrafiering⁷. Ungdomarna beskriver föräldrafiering som en följd av föräldrarnas missbruk. Det handlar bland annat om att på olika sätt kontrollera föräldrarnas drickande. De beskriver hur de letade i skåp, kollade meddelanden i mobilen, hällde ut öl, tog kontrollen över semesterpengarna vid utlandsresan, försökte förhindra att föräldern körde bil onykter med syskon i bilen, tog ansvar för att få hem sin berusade förälder från fester, såg till att föräldern kom i säng eller ringde ambulans när föräldern inte var kontaktbar. De berättar också att omsorgen även kunde gälla de andra i familjen. Julia beskriver som strategi att vara duktig i skolan för att underlätta för sin mamma under pappans missbruk och flera berättar att de gick in som ställföreträdande förälder och tog hand om småsyskonen. Inga gjorde allt som mamman inte gjorde:

Jag har tvättat, diskat, städat, tagit hand om dom, duschat dom, massa. Typ.

⁷ Föräldrafiering, på engelska parentification definieras som att barn utför uppgifter i sin familj som i deras kultur normalt sett utförs av föräldrarna (Haugland 2006, 2012; Näsman, Alexanderson, Fernqvist & Kihlgård 2015).

Vad märks i skolan och vilka följder får det?

Hur beskriver ungdomarna att föräldrarnas missbruk har påverkat deras skolsituation? Det är inte alltid tydligt att ungdomarna kopplar samman föräldrarnas missbruk med de problem de beskriver att de har i skolan. Men oavsett det tolkningsproblemet, är det för frågan om skolans stöd till dem av intresse vilka skolproblem de beskriver.

Spåren av försummelse och våld

En del av ungdomarna berättar att de varit utsatta för försummelse och/eller psykisk och fysisk misshandel av närstående och det även då de bara träffade den missbrukande föräldern ibland eftersom de blivit omhändertagna eller föräldrarna hade separerat. Försummelsen och våldet kan ha satt både fysiska och psykiska spår. Fysiska spår skulle kunna upptäckas i skolan som brist på kroppsvård och skador, men påverkan av försummelse och våld kan också ha legat dolt bakom andra problem eleverna hade i skolan.

Spåren av självskador

Flera av ungdomarna beskriver olika typer av självskadande handlingsmönster. Tjuvrökning som Tony beskriver och bruk av alkohol, droger och tabletter som flera berättar om, är en typ av självskadande handlingar som det inte är självklart att skolan upptäcker om de utförs utanför skoltid. Flera ungdomar berättar om ätstörningar, vilket skulle kunna upptäckas liksom upprepade sjukhusvistelser på grund av självskadande handlingar som Rut berättar om.

Högpresterande och välanpassade

Ungdomar som beskriver föräldrafiering berättar att de kan ta ansvar på ett mognare sätt än jämnåriga klass-

kamrater, vilket kan märkas som något positivt i skolan liksom att de kan ha som strategi att prestera väl. Samtidigt finns berättelser om att pressen på skolprestationer och ansvarstagandet kan bli ungdomarna övermäktigt beroende på hur föräldrarnas missbruk utvecklas och vilka konsekvenser det får för barnet. Symtom på stress i skolan kan därför indikera problem hemma.

Koncentrationssvårigheter och svaga skolprestationer

Flera ungdomar beskriver att det har varit svårt att koncentrera sig i skolan.

När jag gick till skolan kunde jag inte koncentrera mig typ. Jag blev väldigt deprimerad...

Antons prestationer sjönk när missbrukets effekter på hans pappa förvärrades. Bristande koncentration, sjunkande engagemang och försämrade resultat i skolarbetet kan alltså vara tecken på problem i elevens hemsituation.

Störande uppförande och våld

Flera av ungdomarnas berättelser visar att de varit våldsamma och destruktiva i skolan. Pia, Tony och Liv berättar om sitt våld och Ester beskriver hur hon vandaliserar också i skolan. Tony talar om att hans ilska tog sig uttryck i våld redan på låg- och mellanstadiet och att han provocerade fram situationer där han kunde få slåss. Flera ungdomar visade alltså det som kallas "utagerande beteende" i skolan. Mats beskriver hur hans uppförande i skolan skilde sig från hur han var hemma:

... så blev jag mer pratsam, väldigt livlig och störrig mot lärare ...

Liv kopplar sitt normbrytande handlingssätt till att föräldrarna försummade hennes uppfostran:

Jag var väldigt destruktiv, jag var väldigt högljudd. Jag ville ha bekräftelse, för jag fick aldrig det i hemmet. // Jag var tvungen att lära mig rätt och fel själv, vilket gjorde att, jag visste inte att det inte var ok att svära. Jag visste inte att det inte var ok att slåss. Alltså ingenting av det som verkligen var fel, var inte självklart för mig. Jag var tvungen att utforska det själv. Vilket gjorde att jag gjorde väldigt många misstag.

Pia berättar att hon misshandlade en annan elev svårt. Hon var vältränad och ville sätta sig i respekt:

För till slut fuckade jag upp på henne så jag tog tag i henne och kastade upp henne mot skåpen och... nej, men jag slog sönder henne, jag vart arg.

Elever vars föräldrar har missbruksproblem, kan alltså vara destruktiva och våldsamma samtidigt som de i stunden inte visar någon förståelse för att det är ett problem.

Nedstämdhet, trötthet och oro

De känslor av nedstämdhet, oro, rädsla och trötthet som ungdomarna beskrivet att föräldrarnas missbruk lett till kan också följa med dem till skolan, vilket en del beskriver att de försöker dölja, men det finns också ungdomar som tycker att skolpersonalen borde ha sett när de mådde dåligt. Känslorna av nedstämdhet, trötthet och oro ger ungdomarna också som en förklaring till att de stannade hemma från skolan.

Skolfrånvaro

Flera ungdomar berättar om omfattande frånvaro som Viktoria, Inga, Toini, Vega och Rut. Vega var borta mycket redan i lågstadiet:

... alltså när jag gick i lågstadiet så var det ju som mest, då var jag nästan aldrig där tror jag. Och sen i mellanstadiet så var jag... alltså jag var där, men jag orkade inte med skolan. Så jag var väl där kanske i genomsnitt tre dagar i veckan.

Toini berättar att hon utnyttjade att hon redan som liten hade legitima behov av viss frånvaro för att hon hade migrän. Hon använde det som en ursäkt för att få vara hemma mycket. Hon liksom flera andra av ungdomarna beskriver omfattande skolk i samband med sitt normbrytande handlingsmönster. Som nämnts förklarar andra ungdomar istället sin omfattande frånvaro med psykisk ohälsa. Viktoria berättar att hon försov sig ofta och stannade hemma på grund av oro och nedstämdhet. Rut hade omfattande frånvaro eftersom hennes ångest och panikattacker gjorde att hon fick ont i magen. Den behandling hon fick på grund av sina åtstörningar och att hon skurit sig, medförde också frånvaro. Samtidigt var frånvaron även en del av hennes döljandestrategi:

eftersom jag har mått så dåligt...(ohörbart)... hemma, så tyckte jag att det var jobbigt att vara i skolan för att man alltid skulle vara så här glad och ville inte att någon skulle märka att jag mådde dåligt. Och då vart det väl jobbigt att gå dit ibland, för jag kände att jag inte hade energin och låtsas att det skulle vara bra. Så det tror jag också gjorde så att jag fick ont i magen av det. Att det var så.

Rut var ändå genom stor ansträngning framgångsrik i skolarbetet.

Mobbning och vänskap i skolan

Några ungdomar berättar att de var utsatta för mobbning under sin skoltid eller själva var den som mobbade, men mönstret när det gäller relationer till klasskamrater varierar. Vi har redan sett att Tony berättar att de andras föräldrar förhindrade kontakt med skolkamraterna medan andra ungdomar säger att de själva drog sig undan kontakter med jämnåriga och åter andra berättar att de hade många vänner i skolan. Tendensen i berättelserna är att ungdomarna i tonåren umgicks med några få nära vänner. Utifrån hur elevs relationer till skolkamraterna ser ut kan skolpersonal iakttä och fånga upp tecken på eventuella problem ut-
anför skolan.

Ekonomiska krav i skolan

Flera ungdomar berättar att de saknat möjlighet att delta i aktiviteter i skolan som kostade pengar.⁸

Typ när man skulle åka på skidresa med klassen så kunde man inte följa med för det skulle kosta. // ... det var att åka skidor någonstans och då stannade jag... jag har inga egna skidor så... det vi gjorde betalade vi inte för (Viktoria).

Det kunde också enligt ungdomar uppstå problem då skolan organiserade insamlingar och försäljningar av olika slag, för att till exempel få pengar till klasskassan.

Vid försäljning kunde det ställas krav på att ungdomarna föräldrar skulle stöd köpa:

Jamen, alla andra hade liksom föräldrar som köpte allt och så "kan inte dina föräldrar köpa dina?" och så bara "nej". Och det var alltid så svårt det där att säga att... många av tjejerna som gick där var tjejer med egen häst, det är liksom inte folk som hade illa med pengar. Och då blev det bara ännu svårare att säga "nej, men jag har inte råd att köpa dom, jag har inte råd att gå med".

Ungdomar berättar också att den missbrukande föräldern kunde ta ifrån barnen de pengar som försäljningen gett och som skulle redovisas till klasskassan:

Vi har sålt såna här saker till klasskassan och då har hon lånat pengar av mig och sen inte lämnat tillbaka dom.

Även andra behov av pengar i skolan kunde enligt ungdomarna bli problem som när klasskamrater gick och åt på något annat ställe än i skolan eller det skulle köpas "klasskläder".

Om stöd och hjälp i skolan

Vad berättar ungdomarna om stöd och hjälp från skolan? Den första frågan som väcks är om skolan kände till missbruket. Ovan har det framgått att barn av olika skäl inte kan berätta om det för skolpersonal. Om barn inte själva förstår vad det är som pågår hemma är det svårt för dem att uttrycka det med ord. En del föräldrar förbjuder barnen att berätta. Barn kan också själva vilja dölja föräldrarnas problem eller hur de själva mår. Allt detta försvårar för skolpersonal att upptäcka vilken

⁸ Kap. 10 § 11 skollagen, andra stycket: *I samband med skolresor och liknande aktiviteter får det, trots övriga bestämmelser i denna lag, i enstaka fall under ett läsår förekomma kostnader som ersätts av vårdnadshavare på frivillig väg. Sådana aktiviteter ska vara öppna för alla elever.*

situation eleven befinner sig i. Kan skolan upptäcka problemet om eleven som Julia och Anton är välfungerade? Förmår skolan avläsa den prestationspress och panik Rut känner inför skolarbetet, se nedstämdheten hos Viktoria, uppfatta tröttheten hos Toini och upptäcka Angelinas undvikande av skolkamraterna? Krävs det mer synliga problem i skolarbetet, uppförandet och kamratrelationerna våldsbrott, omfattande skolk och vandalisering? I vad mån undersöks vad som kan vara bakgrunden till de problem skolan ser?

Nedan sammanfattas kort i vilken utsträckning skolan, enligt de intervjuade ungdomarna, kände till deras familjeproblem, gav dem någon hjälp i grundskolan samt i vilken utsträckning de gick ut grundskolan med godkända betyg.

Skolan visste inte

Skolan kände inte till föräldrarnas missbruksproblem under tiden i grundskolan, enligt hälften av ungdomarna. Några av dem säger att de hade problem i skolan som skolan inriktade sig på utan att skolan tog reda på om det fanns några problem i hemmet. Det gällde

Tabell 6: Om grundskolan hade kännedom om föräldrars missbruk och om eleverna fick stöd som anhörig enligt ungdomarna själva, antal ungdomar.

År	Eleverna fick stöd	Eleverna fick ej stöd	Summa
Grundskolan visste inte	-	10	10
Grundskolan visste	4	6	10
Summa	4	16	20

fysiska symtom (ätstörning, astma, ont i magen) eller normbrytande handlingsmönster (skolk, våld, bråk, eget missbruk). Andra visade inga problem i skolan utan presterade tvärt om väl.

Skolan visste

Andra hälften av ungdomarna berättar att problemen var kända någon gång under grundskolan. Det var främst i högstadiet som skolan fick kännedom om problemen enligt ungdomarna (1 på låg-, 2 på mellan-, 7 på högstadiet). Skolan fick information genom att barnen själva eller någon av föräldrarna berättade, men det förekom också att skolan fick veta det av en händelse. Sex av tio ungdomar berättar att de trots att skolan hade vetskap inte fick något stöd under grundskolan utifrån sin situation som anhöriga. De övriga fyra berättar om stöd från mentorer, skolsköterskor, skolkuratorer och i några fall genom att skolan anmälde till socialtjänsten.

Ungefär en tredjedel av de ungdomar, som hade gått ut grundskolan berättar att de inte fick fullständiga betyg. Det kan jämföras med skolverkets statistik som visar att 17,5 procent av samtliga elever i Sverige i åk 9 inte var behöriga till gymnasieskolan 2017.⁹ Resultaten från Skol- BIM stämmer överens med andra studier som visar att barn till föräldrar som vårdats på grund av missbruk och/eller psykisk sjukdom är överrepresenterade bland de barn som inte är behöriga till gymnasieskolan, 27–30 % av pojkarna och något lägre andel av flickorna (Hjern, Berg, Rostila & Vinnerljung 2013). Av ungdomarna i Skol-BIM gick 14 i gymnasiet vid intervjutillfället. Av dessa berättade tio att de har fått stöd i gymnasiet för sina problem, medan fyra inte har fått

⁹ <http://siris.skolverket.se/siris/f?p=SIRIS:147 hämtad 2017-09-28>.

det. Intervjuerna ger vi handen att ungdomarna snarare fått stöd under gymnasietiden än i grundskolan utifrån att de har föräldrar med missbruksproblem.

Förslag till skolan från barn och ungdomar

I tabblån nedan sammanfattas i punktform förslag som ungdomarna förmedlat genom intervjuerna och referensgruppen i Skol-BIM, med tillägg av förslagen från de 30 barn och ungdomar som intervjuades inom det tidigare projektet, BIM. Det finns ingen rangordning i listan. Punkterna är tematiskt inordnade under rubrikerna "För alla elever", "För att upptäcka", "Bygg relationer för upptäckt och stöd", "Stöd i skolan" och "Samarbeta med hemmet".

För alla elever

- Mindre klasser, fokus på eleverna.
- Visa intresse för ungdomars livssituationer.
- Lärare och skolkurator behöver kunna mer om missbruksproblem i familjer och om stöd och hjälp.
- Se till att det finns skolkuratorer och psykologer på alla skolor, både manliga och kvinnliga.
- Skolkurator borde visa sig mer och bjuda in mer aktivt. För in som rutin att alla ska träffa kurator.
- Inför livskunskap om missbruk och psykisk ohälsa som en naturlig del av skolgången.
- Minska skamkänslorna kring missbruk genom att informera klassvis om missbruksproblem i familjer och vilken hjälp som finns att få och gör det på ett icke utpekande sätt.

- Låt eleverna göra fördjupningsuppgifter med temat missbruk i familjer. Börja på en enkel nivå i lägre stadier och mer avancerat i högre årskurser.
- Använd böcker och filmer som handlar om missbruk för lästräning.
- Affischera på skolorna om hjälp som t.ex. stödgrupper – precis som ungdomsmottagningen gör.

För att upptäcka

- Precis som det finns fysiska hälsokontroller borde det finnas psykisk hälsokontroll.
- Genomför anonyma undersökningar om hur barn och ungdomar har det.
- Inför frågor i hälsoenkäten/samtalen om hur det är hemma (inte bara i skolan).
- Fråga hur det är hemma och fråga oss hur vi mår, allmänt t.ex. på utvecklingssamtal: ställ frågan till alla föräldrar. Fråga även barnet enskilt.
- Personalen ska lära sig tidiga tecken på att ett barn mår dåligt.
- Se eventuella förändringar i elevens beteende, prestationer, frånvaro, kamratrelationer.
- Ta reda på vad som ligger bakom beteenden som att elever skolkar eller bråkar.
- Dra inte alla ungdomar över en kam.
- Var uppmärksamma på elever som berättar genom att skriva om sina problem eller antyda dem i skolarbeten.
- Skapa möjligheter att berätta, inte i korridoren där andra hör eller när det är bråttom.
- Räkna med motstånd, fråga många gånger.

Bygg relationer för upptäckt och stöd "man är inte bara en elev"

- Lärarna behöver ha ett högt EQ [emotionell intelligens] och visa engagemang över tid, ge lite av sig själv och vara snälla.
- Lyssna på vad eleverna har att säga.
- Förtroendet finns för de lärare som skapar en relation till eleverna, uppmuntra till dialog.
- En bra lärare är positiv, glad, skojar, hjälper mig när jag behöver hjälp, hjälper mig inte bara på ett sätt, förklarar på flera sätt.
- Var inte för påstridig. Det får ta den tid som ungdomen behöver.
- Visa förståelse och empati, lärare ska visa att de bryr sig om, men behandla en som en vanlig elev, tyck inte synd om.
- Fråga om eleven har någon att prata med.
- Prata med barn och ungdomar på deras nivå, så att de förstår.
- Sociala medier (Facebook, Twitter, Instagram med mail till privata konton, SMS) kan vara ett sätt för elever och lärare att kommunicera med varandra (gymnasiet).

Stöd i skolan

- Om personal i skolan ser att något verkar vara problem för någon ska de agera och följa upp.
- Var ärlig, säg sanningen, ge konkreta fakta och råd.

- Det är inte alltid råd som är det viktigaste, bara att få berätta kan räcka.
- Små anpassningar vad gäller skolarbetet kan betyda mycket – att få göra provet senare, att få göra det muntligt istället för skriftligt.
- Ge möjlighet att gå undan, i mindre grupper, vilrum, egen stödlärare.
- Underlätta för eleven med omfattande frånvaro att gå till skolan: anpassa villkoren.
- Ge beröm, uppmuntra, ge var och en unika komplimanger.
- Erbjud gruppverksamhet för barn och ungdomar med missbruk i familjen på skolan.
- Om det behöver göras en anmälan om oro för eleven till socialtjänsten, gör det, men prata med den det gäller om vad du tänker göra annars skapar det bara stress.

Samarbeta med hemmet

- Fråga alla föräldrar på utvecklingssamtal om det finns problem hemma som skolan borde veta om, engagera föräldrar.
- Besök barn i hemmet om man vet att det finns missbruk eller kriminalitet där.
- Bjud in föreläsare, kanske föräldrar med erfarenhet av missbruk.

Resultat av dokumentstudien

Vad kan vi mot bakgrund av det ungdomarna berättat utläsa ur skolornas dokumentation om dem? Alla ungdomarna berättade att föräldrarnas missbruk skapade problem för dem och att problemen mer eller mindre avsatte spår i deras skolgång – för en del från början och för andra först när problemen förvärrats. Vilka problem upptäckte skolorna? Vilka insatser gjorde de? I vilken mån handlade upptäckt och insatser om föräldrarnas missbruk? I dokumentstudien följde vi eleverna genom skolans olika årskurser. Med tanke på vad vi nämnde i metodavsnittet om bristerna i dokumentationen och de tolkningsproblem som en analys av den här typen av data innebär, kan vi inte alltid dra säkra slutsatser vare sig utifrån de uppgifter som fanns i dokumentationen eller utifrån vad som inte fanns där. Vi vill ändå använda resultaten till att resonera om tänkbara problem för skolor att upptäcka och ge stöd till elever vars föräldrar har missbruksproblem.

En del av ungdomarna ansåg att skolan inte någon gång under grundskoletiden kände till missbruksproblemen, vilket bekräftades av dokumentationen. Vi kan alltså inte se något exempel på att skolan hade en kännedom om missbruksproblemen utan att eleverna visste om det.

De ungdomar som grundskolan aldrig noterade missbruksproblemen för hade en mycket varierad situation såsom den framgick i dokumentationen. Tre grupper kan urskiljas: 1) de som klarade skolan och inte hade några skolsvårigheter eller något allvarligare normbrytande handlingsmönster 2) de som under hela skoltiden dokumenterades ha olika problem 3) de som enligt dokumentationen fick återkommande och/eller allvarliga problem först under de sista grundskoleåren.

Att en del elever kunde gå igenom hela grundskolan

utan att deras påfrestande familjesituation upptäcktes och att de inte noterades ha någon form av återkommande besvär eller skolsvårigheter, talar för betydelsen av det förslag ungdomarna gett om tidig information till elever om den här typen av problem och att det finns hjälp att få. Det behöver bli lättare för barn att förstå och berätta om föräldrars missbruk.

Att andra ungdomar från de första skolåren och framåt dokumenterades ha en rad besvär och svårigheter, utan att frågan väcktes om dessa kunde hänga samman med en påfrestande hemsituation, pekar på ett behov av en större öppenhet för andra tolkningsmöjligheter än somatiska eller skolrelaterade förklaringar. Det kan också peka på vikten av det som i utvecklingsarbetet talas om som "att lägga pussel" där enskilda små problem förs samman för att se ett mönster.

Om en del ungdomar fanns tidigt uppgifter om återkommande små blesstyrer och besvär, men de dokumenterades sedan under de sista skolåren ha omfattande problem och då inte minst i form av normbrytande handlingsmönster med självdestruktiva inslag. Detta pekar på det som länge varit känt: behovet av tidiga insatser innan barnen utvecklat allvarliga egna problem. Tanken att tidigare utredning och insatser kan förebygga den eskalering av problemen som skedde under flera av ungdomarnas skolgång, verkade inte vara etablerad, men undantag fanns som när en skolsköterska på mellanstadiet skrev i en remiss till BUP för utredning:

Jag tror att det är viktigt att vi hjälper [barnet] nu så att [hen] kan få stöd och hjälp inför tonårstiden.

En del elever kom till skolan med redan kända egna problem och kontakt med andra myndigheter. Dessa elever kunde ibland få omfattande stöd i skolan, men missbruket upptäcktes inte eller ledde inte till stödinsatser när det gällde missbrukssituationen. Kan elevens egna kända problem ha varit den självklara tolkningsramen även för de tillkommande problem eleven noterades ha under skoltiden? Finns det en risk att problem som har sin grund i familjesituationen individualiseras till elevens egna?

Det finns exempel på hur elevens problem i skolan tolkades enbart utifrån skolan som sammanhang, en tolkningsram som också återspeglades i de blanketter eleverna fyllde i inför elevhälsosamtalen. Frågan ”Har du blivit retad, utstött eller på annat sätt illa behandlad” liksom frågan om stress avslutades med ”i skolan”, så att svar om problem i hemmet inte gick att ge.

Det fanns vidare exempel på att problem som noterades tidigt och sedan återkom och förvärrades i högre årskurser, då tolkades på ett sätt som diskvalificerade elevens symtom och uppgifter om ohälsa genom att framställa problemen som ett resultat av spel och sökande efter uppmärksamhet. Var detta en följd av att skolan inte hade en överblick över elevens tidigare problem och/eller en tolkning utifrån en stereotypi om tonårsbeteenden? Fanns det en motsvarande tendens att tolka elevers normbrytande handlingsmönster på högstadiet som uttryck för tonårsperioden med följden att andra tolkningar inte aktualiserades?

I dokumentationen återkom exempel på olika brister i föräldraskapet som exempelvis att föräldrar inte gick att nå, inte hörde av sig som efterfrågats, inte följde rekommendationer om vård för eleven, uteblev från planerade besök utan att ha avbokat tiden, inte förmådde få barnet att äta frukost och komma till

skolan eller komma i tid, inte såg till att medicin och mat barnet behövde fanns hemma osv. Därtill kommer de föräldrar som genom att hålla kontakt med eleven under skoltid oroade och störde eleven. Dessa brister skulle kunna ingå som bitar i skolans pussel. Till sist fanns de elever vars problematiska familjesituation skolan väl kände till i andra avseenden än missbruket. Skymde de andra problemen sikten så att någon reflektion över eventuellt missbruk inte väcktes? I flera fall framgick också att skolan anammade de förklaringar till elevernas problem som föräldern med missbruksproblem gav. Detta pekar på vikten av att tala med elever i enrum när problem ska utredas och att inte låta föräldrars tolkningar självklart ha företräde.

En annan fråga som genomgången väcker gäller den grupp där missbruket ändå noterades. I vissa fall anmälde skolan oro till socialtjänsten, men i andra fall var insatsen bara erbjudande om samtal med elevhälsopersonal eller tips om stödgrupp. I flera fall framgick inte att detta följdes upp och enligt ungdomarna blev det i flera fall inte något av dessa förslag. I andra fall gjorde skolan omfattande insatser på grund av elevens egna problem, men dessa handlade inte om stöd till eleven utifrån problemet att ha en förälder med missbruksproblem. Det framstår alltså inte bara som en risk att skolor har bristande förmåga att upptäcka dessa elever, utan en risk kan kvarstå när så skett i form av brist på stödinsatser i relation till missbruksproblemet. Samtidigt visade intervjuerna att mentorer och andra lärare kunde vara viktiga och ibland göra stora insatser, som ungdomarna uppskattade, men dessa insatser framgick oftast inte i skolornas dokumentation.

Fanns det en tendens att skolan lät sig nöja med att ha gjort en anmälan, att eleven gick i stödgrupp eller att någon annan instans som BUP var inkopp-

lad? Med tanke på att eleverna ska tillbringa så mycket mer tid i skolan än med kontakter av det slaget och dessutom under flera år, kan det vara rimligt att skolan bidrar med stödsatser för elevens hälsa och lärande inom ramen för sitt uppdrag, även om barnet också behöver andra myndigheters insatser.

Det förekom också att stödet trots skolans vetskap uteblev för elever som klarade skolans mål och inte misskötte sig. Utgick skolan då från att missbruket inte var något problem för eleven eller handlade det om vilka problem hos elever som prioriterades?

Avslutningsvis är det viktigt att påpeka att den eskalering av problem och det dåliga resultat en del av ungdomarna fick i grundskolan inte bara hängde samman med skolans förmåga att upptäcka och ge insatser, utan i hög grad kunde kopplas till vad andra instanser gjorde eller inte gjorde, vilket i sin tur bör förstås utifrån de ramar i form av resurser och lagstiftning dessa verkade inom. I ett fall gav dokumentationen en tydlig bild av detta, då det fanns uppgifter om att skolsköterskan genom hela grundskoletiden hade tät kontakt med eleven och upprepade gånger aktualiserade hemsituationen och elevens behov av utredning och hjälp hos både hälso- och sjukvården och socialtjänsten. Vidare framgår att skolsköterskan följde upp om dessa kontakter med hemmet/eleven fungerade och efterfrågade utredningssvar och insatser som dröjde samt såg till att sådana kontakter återupptogs i akuta situationer. Till sist framgick att skolsköterskan försökte påverka föräldern till att ta ansvar för barnets hälsa och skolgång, då kontakterna med andra instanser inte tycktes leda till några fungerande insatser bland annat på grund av att föräldrarnas agerande. Dokumentationen visar tydligt att skolsköterskan var

en nyckelperson när det gällde elever med den här typen av problem.

Nedan sammanfattar vi i punktform de problem vi pekat på:

- *Tidiga tecken på problem underskattas*: En tendens är att återkommande tidiga tecken inte alltid tas på fullt allvar utan insatserna kan bli små och tillfälliga som att ge en värktablett, låta eleven gå hem eller ge hälsoråd.
- *Individualisering*: Skolan kan tidigt se olika typer av problem vad gäller elevers hälsa, handlingsmönster och lärande, men det finns en tendens till att det stannar just där, så att problemens eventuella bakgrund i hemsituationen inte undersöks och skolan därmed inte kan agera i relation till att eleven påverkas negativt av föräldrarnas missbruk.
- *Diagnoser som tolkningsram*: Ett exempel på individfokuserad tolkning gäller diagnoser. Att elever får eller misstänks ha ett funktionshinder som ADHD eller långvarig sjukdom, kan innebära att andra svårigheter tolkas som uttryck för funktionshindret/sjukdomen, vilket gör att familjesituationens eventuella betydelse för dessa problem inte uppmärksammas.
- *Skolinterna tolkningar*: Tolkningsramen för elevers problem kan begränsas till skolarbetet, relationer till elever och lärare samt skolmiljön, som i den blankett eleven fyller i inför skolsköterskans hälsosamtal.

- *Tonårstiden som tolkningsram:* Kan problem på högstadiet tolkas som typiska för åldersgruppen och därför inte behöva utredas mer vad gäller orsaker?
- Tecken i föräldrakontakten följs inte upp: Skolan kan tidigt se tecken på problem i sin relation till föräldrarna såsom i själva kontakten med dem, genom att föräldrar inte kommer till skolans möten, att föräldrar inte går att nå och att föräldern inte tycks förmå att följa skolans råd om omsorg och stöd till barnet.
- *Någon annan har ansvaret:* Kan det finnas en risk att skolan inte ser ett behov av egna insatser, när det gäller elevens psykosociala situation när en kontakt med vården eller socialtjänsten redan är etablerad?

Ovanstående punkter kan inte ses som säkra slutsatser. Visst kan skolors tolkningar att ungdomarnas problem orsakades av något annat än föräldrarnas missbruk, vara korrekta och inte minst kan det ha varit kombinationer av orsaker så att stress i familjen och stress på grund av skolarbetet förstärkte varandra. Intervjuerna visar dock tydligt att föräldrarnas missbruk påverkade ungdomarna negativt, vilket talar för att upptäckt och insatser i relation till det kunde ha behövts även för dem som klarade utbildningens kunskapsmål.

5. Slutdiskussion

Skol-BIM hade som syfte att bidra till att utveckla skolans förmåga att upptäcka och ge stöd till elever, som lever i familjer med missbruk, så att eleverna kan må bra och klara sin skolgång utifrån skolans mål och därmed förbättra sina möjligheter till ett gott liv, här och nu och som vuxna.

För att uppfylla syftet genomfördes ett forsknings- och utvecklingsprojekt tillsammans med fyra grundskolor med utgångspunkt i att tidigare forskning visar att kombination av handlingsplan och att personalen fått kompetensutveckling medför att skolor i högre grad upptäcker elever vars föräldrar har missbruksproblem. Projektet har genomförts enligt projektplanen. De fyra högstadieskolornas personal och elever har fått kompetensutvecklingsinsatser och projektgrupper på skolorna har processat fram handlingsplaner för hur personalen på skolorna ska agera för att tidigt upptäcka och kunna ge stöd till barn som har föräldrar med missbruksproblem. Eftersom handlingsplanerna är ett slutresultat av projektet och större delen av förankrings- och implementeringsarbetet därmed återstår, går det inte att inom projektets tidsram bedöma om projektet bidragit till att fler elever upptäcks och om upptäckta elever mår bra och klarar sin skolgång. Implementering är en process som ställer stora krav på uthållighet och tar flera år innan några avgörande förändringar är möjliga att se (Fixsen et. al. 2005). En naturlig fortsättning skulle vara att stödja och vetenskapligt följa implementeringen av handlingsplanerna på skolorna.

Vår förhoppning är att arbetet i projektskolorna så här långt och rapporten ska kunna vara en inspiration för andra skolor som vill utveckla sin förmåga att upptäcka och ge stöd till barn vars föräldrar har missbruksproblem.

Att våga möta enskilda barn då de befinner sig i en utsatt position, våga fråga och veta vad man ska göra med det svar man får utmanar personalen på skolorna. De intervjuade ungdomarna berättade om stora svårigheter och problem i sitt liv som de själva koplade samman med sina föräldrars missbruksproblem. Några av dem beskriver att de fått stöd från skolan utifrån det problemet medan andra inte fått det men för flertalet kom hjälpen på högstadiet eller i gymnasiet om den kom. Ungdomarna gav en rad synpunkter och förslag på vad skolan kan göra för att upptäcka och ge stöd så att alla elever klarar skolan. Från lärare och mentorer kan det handla om att ta reda på barnets speciella situation, våga se och vara bekräftande, visa förståelse och ibland anpassa skolans krav. Ungdomarna beskriver små, men viktiga sätt att agera som inte behöver inkräkta på lärares pedagogiska uppdrag, utan kanske snarare underlättar inläringen. Det skolan ska göra är inget annat än det som skolan ändå är skyldig att göra. Elevhälsans personal har ett hälsofrämjande uppdrag och är en resurs för elever och personal, men behöver uppenbarligen också utveckla sitt arbetssätt och sina rutiner för att barn och ungdomar ska vända sig till dem och uppleva att det hjälper. Det kan

handla om att möjliggöra samtal på ett icke utpekande sätt till exempel att alla elever får träffa kurator, eller att skolsköterskan inte bara har samtal om den fysiska hälsan och hur eleven har det i skolan utan också rutinmässigt frågar om hur elever har det hemma.

Ett problem är att det tar tid för barnen att förstå vari familjens problem består. De kände tidigt att något var fel, men kunde inte sätta ord på det förrän flera år senare, samtidigt som en del av dem tidigt kunde ha stor frånvaro, fysiska besvär och vara ledsna. Här har skolan en stor uppgift, att tidigt identifiera vad barnens olika typer av problem beror på och ställa sig frågan om en orsak kan vara att föräldrarna har problem med missbruk. Ungdomarna föreslår också att problematiken med missbruk i familjerna tas upp i undervisningen på en rad olika sätt. Missbruk är ett fenomen som finns i vår kultur som skolan behöver lyfta upp och prata om eftersom det inte bara är ett problem för den som har ett missbruk utan även för barn och andra anhöriga. Skolan kan ge kunskap och informera om vilken hjälp som finns att få. Det skulle hjälpa barnen att förstå och inse att de inte är ensamma om problemet. Det blir avstigmatiserande om det görs på ett icke utpekande sätt och kan ingå i skolans ANDT-undervisning där det är vanligare att skolorna tar upp ungdomars eget bruk och missbruk. Det ena utesluter inte det andra då barn vars föräldrar har missbruksproblem löper en ökad risk att utveckla ett eget missbruk.

Genom intervjuerna med ungdomar har projektet lyft fram ungdomars perspektiv på sin skolgång, så som de själva mindes det, och deras synpunkter på hur skolan kan förbättra sitt arbete med att upptäcka och ge stöd. Dokumentationsstudien har bekräftat ungdomarnas bild av i vilken utsträckning de skolor de gick i kände till missbruket och bekräftar likaså den

variation, för att inte säga det godtycke som präglat skolornas uppfattning om och insatser när det gäller de problem hos ungdomarna som skolorna noterat. De två studierna visar på riskerna för att skolor inte upptäcker elevernas problematiska familjesituation och att insatser när problemet blir känt kan utebli eller vara otillräckliga så att eleverna inte klarar av sina studier och deras problem förvärras till psykisk ohälsa och/eller eget missbruk. Med tanke på betoningen av vikten av tidigt upptäckt och tidiga insatser är det anmärkningsvärt att flera ungdomars familjeproblem upptäckts och föranlett insatser först i gymnasieskolan. Sammantaget visar intervju- och dokumentationsstudien på behovet av den typ av utvecklingsarbete Skol-BIM är ett exempel på, men också att det skulle behövas sådana redan för skolgångens första årskurser.

Vidare visar enkät- och intervjustudierna till skolpersonal och representanter för skolans samarbetsparter när det gäller utsatta barn, på de hinder och möjligheter som kan finnas i dessa organisationer och vilka utvecklingsinsatser som därför kan behövas för att mot bakgrund av den professionella kompetens som redan finns utveckla både respektive verksamhets interna arbete och samverkan. Det handlar då om att se till samspelet mellan olika nivåer både inom och mellan organisationerna.

Skol-BIM har som alla studier sina begränsningar. Urvalen av projektskolor, ungdomar och intervjupersoner hos skolornas samarbetsparter är alla små och inte statistiskt representativa, vilket innebär risk för att resultaten är på något sätt snedvridna. Att de små urvalen har en stor variation i relevanta avseenden förminskar i någon mån det problemet. Vidare är ett par av frågorna i enkätundersökningen är inte optimalt formulerade, vilket ger tolkningsproblem. Bortfallsproblemen i dokumentationsstudien innebär också en

begränsning för vilka slutsatser som kan dras av dess resultat. Som kvalitativ studie ger dock de olika delarna av Skol-BIM sammantaget ett bidrag till förståelsen av det komplexa problemet att upptäcka och ge stöd till barn som går i skolan och samtidigt har problem med föräldrars missbruk.

Ungdomar med egna erfarenheter av föräldrars missbruksproblem, har fått komma till tals som intervjupersoner i forskningsdelen men även som deltagare i en referensgrupp och därmed direkt kunnat påverka innehållet i kompetensutvecklingen och handlingsplanerna. Skol-BIM är ett exempel på hur brukare, forskare och professionella utifrån ett gemensamt intresse av kunskap kan omsätta tidigare och ny kunskap i verksamhet. Skolorna har nu verktygen men behöver sprida handhavandet av dessa till flera i personalen och även till lägre årskurser. Ny personal behöver introduceras aktivt i handlingsplanens innehåll kontinuerligt – något skolorna också byggt in i sina handlingsplaner att så ska ske. Projektskolorna har banat väg för att även barn vars föräldrar har missbruksproblem ska klara skolans kunskapsmål. En utmaning är naturligtvis också personalomsättning bland skolpersonal men också inom socialtjänst, barn- och ungdomspsykiatri och polis som skolan är beroende av att samarbeta med för att barnen ska få det stöd de behöver.

Barn har rätt att må bra, få stöd, bli respekterade och göras delaktiga i beslut om sina liv. Att tillgodose dessa rättigheter förebygger att barnen får problem som vuxna. Barn påverkas av föräldrars missbruk

eftersom de relaterar till sina föräldrar oavsett om de bor tillsammans eller ej och oavsett om föräldern med missbruksproblem är vårdnadshavare eller inte. Det är inte alltid det syns utanpå. Tanken att tidigare utredning och insatser kan förebygga den eskalering av problemen som vi sett under flera av de intervjuade ungdomarnas skolgång, verkar inte trots elevhälsans hälsofrämjande uppdrag vara etablerad i skolan – med några undantag. Elevhälsan ska enligt skollagen bidra till att skapa miljöer, som främjar elevernas lärande, utveckling och hälsa.

Skolan kan inte ta på sig att ge stöd och hjälp till föräldrar att upphöra med sitt missbruk. Samtidigt är det som inledningsvis nämndes finns starkt motiverande för en förälder med missbruksproblem att ta tag i sina problem som att konfronteras med hur deras missbruk drabbar barnen. Tony (19 år) uttryckte i sitt svar på frågan om vilket stöd han önskat att han hade fått, att föräldrarna hade fått hjälp:

Ja, två nyktra föräldrar [...] det tror jag är vad som hade behövts, att dom hade fått hjälp, längre... före min tid liksom. Den bästa hjälpen för barnen är att föräldrarnas missbruk avslöjas så att de kan få hjälp att bli nyktra och drogfria, ju förr desto bättre.

Det avslöjandet kan skolan bidra med genom att våga se, våga fråga och veta vad skolan kan och ska göra – i samverkan med andra aktörer.

Referenser

Alexanderson, Karin (2016a). *Samverkan mellan skola, socialtjänst, polis och barn- och ungdomspsykiatri. Vad finns och vad behöver utvecklas?* Delrapport inom ramen för ett forsknings- och utvecklingsprojekt. Skol- Bim (Barn i missbruksmiljö). Uppsala universitet.

Alexanderson, Karin (2016b). *Vad finns och vad behöver utvecklas i samverkan mellan skola, socialtjänst, polis och barn- och ungdomspsykiatri.* Delrapport inom ramen för ett forsknings- och utvecklingsprojekt. Skol-BIM (barn i missbruksmiljö) Uppsala universitet.

Alexanderson, Karin & Näsman, Elisabet (2015). *Barndom och föräldraskap i missbrukets skugga. Barn, ungdomar och föräldrar berättar om vardagsliv och behov av stöd när föräldern har missbruksproblem.* Regionförbundet i Uppsala län och Uppsala universitet.

Alexanderson, Karin & Näsman, Elisabet (kommande). Opublicerat bokmanus.

Braun, Virginia & Clarke, Victoria (2006). Using thematic analysis in psychology, *Qualitative Research in Psychology*, 3:2, 77–101. <http://dx.doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>

Bühler-Niederberger, Doris (2010). Introduction. Childhood Sociology – Defining the State of the Art and Ensuring Reflection. *Current Sociology*, 58(2), 155–164.

Danermark, Bert & Kullberg, Christian (1999). *Samverkan; Välfärdsstatens nya arbetsform.* Lund: Studentlitteratur.

Danermark, Bert (2000). *Samverkan – himmel eller helvete? – en bok om den svåra konsten att samverka.* Stockholm: Gothia.

Danermark, B. (2004). *Samverkan – en fråga om makt.* Örebro: Läromedia.

Elgán, Tobias & Leifman, Håkan (2010). *Barn i missbruksmiljö – En studie kring policy och praktik på svenska skolor.* STAD (STockholm förebygger Alkohol- och Drogproblem) Rapport 43. Stockholm.

Fixsen, Dean L., Naoom, Sandra F., Blase, Karen A., Friedman, Robert M. & Wallace, Frances (2005). *Implementation research: a synthesis of the literature.* Tampa, Florida: National Implementation Research Network.

Haugland, Bente Storm Mowatt (2006). "Barn som omsorgsgivere: Adaptiv versus destruktiv parentifiering". *Tidsskrift – Norsk psykologiforening*, 43(3), 211–220.

Haugland, Bente Storm Mowatt (2012). Familiefungering og psykososiale problemer hos barn av alkoholmisbrukende foreldre i Dyregrov, Kari, Ytterhus, Borgunn & Haugland, Bente Storm Mowatt (red.) (2012) *Barn som pårørende.* Abstrakt förlag. Oslo.

Hjern, Anders; Berg, Lisa; Rostila, Mikael & Vinnerljung, Bo (2013). *Barn som anhöriga – hur går det i skolan.* Rapport 2 projektet "Barn som anhöriga", CHESS, Stockholms universitet/Karolinska Institutet. Stockholm.

- Hjern, Anders & Manhica Adelino, Helio (2013). *Barn som anhöriga I vården – hur många är de?* Nationellt kunskapscentrum anhöriga. CHESS, Stockholms universitet.
- Hjern, Anders; Arat, Arzu & Vinnerljung, Bo (2014). *Att växa upp med föräldrar som har missbruksproblem eller psykisk sjukdom – hur ser livet ut i ung vuxen ålder?* Nationellt kunskapscentrum anhöriga. CHESS, Stockholms universitet/ Karolinska Institutet i samarbete med Institutionen för socialt arbete vid Stockholms universitet. Nr 4.
- Hylander, Ingrid, & Guvå, Gunilla (2017). *Elevhälsa som främjar lärande*. Studentlitteratur AB.
- Kraften av samverkan: om samverkan kring barn och unga som far illa eller riskerar att fara illa: en antologi om samverkan mellan skola, polis, socialtjänst samt barn- och ungdomspsykiatri.* (2009). Stockholm: Skolverket. Tillgänglig på Internet: <http://www.skolverket.se/publikationer?id=2242>
- Lagerberg, Dagmar & Sundelin, Claes (2000). *Risk och prognos i socialt arbete med barn: forskningsmetoder och resultat*. Stockholm: Gothia.
- Lindgaard, Helle (2006). *Familjeorienteret alkoholbehandling – et litteraturstudium af familjebehandlingens effekter*. Sundhedsstyrelsen. Danmark.
- Ljungdahl, Sofia (2008). *Barn i familjer med alkohol- och narkotikaproblem – Omfattning och analys*. Statens folkhälsoinstitut. Östersund.
- Näsman Elisabet (2014). *Perspektiv på barns delaktighet som anhöriga. I Barns rätt som anhöriga: Om att göra barn delaktiga*. Stiftelsen Allmänna Barnhuset, Stockholm. Edita Västra Aros.
- Näsman Elisabet; Alexanderson, Karin; Fernqvist, Stina; Kihlgård, Johanna (2015). *Barn som anhöriga*. i ed. Järkestig Berggren, Ulrika; Magnusson, Lennart & Hansson, Elisabeth. *Att se barn som anhöriga – om beroende i relationer, interventioner och omsorgsansvar*. Nka, barn som anhöriga och Linneuniversitetet.
- Näsman, Elisabet & Alexanderson, Karin (kommande). Vad säger skoldokumentation om elever vars föräldrar har missbruksproblem? Insänd till *Socialvetenskaplig tidskrift* april/november 2017.
- Nationella riktlinjer för missbruks- och beroendevård vägledning för socialtjänstens och hälso- och sjukvårdens verksamhet för personer med missbruks- och beroendeproblem.* (2015). Johanneshov: MTM.
- Persson, Sven (2009). *Forskningscirklar: en vägledning*. Malmö: Resurscentrum för mångfaldens skola, Avdelningen barn och ungdom, Malmö stad.
- Pousette, Madeleine (2011). *Våga fråga, våga lyssna, våga agera! Om barn till missbrukare och hur skolan kan hjälpa dem*. Stockholm: SKL Kommentus media.
- Raninen, Jonas & Leifman, Håkan (2014). *Barn till föräldrar i missbruks- och beroendevård: en kartläggning av hur de mår och vilka som får stöd*. (1. uppl.) Stockholm: Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning. CAN rapport 143.
- SFS 1984:387 *Polislagen*.
- SFS 2001:453 *Socialtjänstlagen*.
- SFS 2010:800 *Skollagen: Med Lagen Om Införande Av Skollagen* (2010:801). Stockholm: Norstedts juridik, 2010.

SFS 2017: 30 *Hälso- och sjukvårdslag.*

SFS 2017:810 *Lag om ändring i hälso- och sjukvårdslagen.*

Silverman, David (2000). *Doing Qualitative Research.* London: Sage publications.

Strategi för samverkan – kring barn och unga som far illa eller riskerar att fara illa (2007). Myndigheten för skolutveckling, Rikspolisstyrelsen & Socialstyrelsen Stockholm.

Templeton, Lorna (2010). Meeting the needs of children with the 5-Step Method. *Drugs: Education, Prevention and Policy*, 17 (sup1), 113–128.

Wannberg, Helena (2016). *Upptäck i tid. Om kommunernas stöd till barn som växer upp i familjer med missbruk.* Stockholm: Junis.

Wannberg, Helena (2017). *Med barnets perspektiv. Om kommunernas stöd till barn som växer upp i familjer med missbruk.* Stockholm: Junis.

Vägledning för elevhälsan., [3. uppl.], Socialstyrelsen, Stockholm, 2016.

Handlingsplan för elever som har det jobbigt hemma

Missbruk, våld, psykisk ohälsa och liknande

Forskning visar att den viktigaste skyddsfaktorn för elever som har det jobbigt hemma är en fungerande skolgång. En mycket viktig skyddsfaktor är att ha någon vuxen som bryr sig och finns där att prata med. All personal som känner oro för en elev ska försöka få till ett tillfälle att fråga eleven hur hen mår.

Akut:

En akut situation kan vara t.ex. en hotfull förälder på skolan, eller en elev som riskerar att fara illa om hen åker hem idag.

- Vid en hotfull situation: Ring Polisen på 112 och följ vid rutinerna i krisplanen.
- Ta hjälp av en kollega i en akut situation. Rektor ska informeras t.ex. via telefon.
- Om eleven behöver få sociala insatser idag: Ring socialtjänsten på kontorstid: Tel xxx
- Tänk på att informera eleven i det akuta skedet. Om socialtjänsten kan ta emot samma dag bör någon personal följa med eleven till socialtjänsten
- Är du osäker på om det är en akut situation kan man ringa anonymt till socialtjänsten och rådfråga.

All personals arbete i vardagen

- Våga fråga! Det viktigaste är att vi vuxna frågar hur elever mår i ett sammanhang där de kan berätta
- Elevantiden är ett bra tillfälle att prata med eleven om din oro.
- Utgå från din egen **oro** och **fråga** hur eleven mår "Jag blir orolig för att du inte mår bra när du inte har kommit på mina lektioner på tre veckor. Hur mår du?"
- TIPS: hämta eleven genom att säga "jag vill bara gå igenom den här uppgiften med dig" och skapa då ett tillfälle att prata enskilt om det som är jobbigt
- Om du får veta att någon har det jobbigt hemma – gör en första bedömning om det måste göras en akut insats, om eleven t.ex. riskerar att bli misshandlad när hen åker hem (se rubriken akut). Om inte – finns bara där och **lyssna** och säg att jag kommer fråga dig igen hur du mår.
- När du får veta något, prata med eleven om problemet en gång till helst inom en vecka, senast inom en månad
- Tänk igenom var din gräns går och var tydlig med den gentemot ungdomen. T.ex. "jag hinner tyvärr inte prata just nu, vi kan stanna kvar efter lektionen imorgon"
- Ganska snart, t.ex. andra eller tredje samtalet berätta att vi har **rutin** att någon mer personal ska veta. Ta med eleven och gå tillsammans till t.ex. kurator, skolsköterska eller annan lärare. Berätta också om **anmälningsplikten**. "Om jag blir jätteorolig för hur du mår måste jag se till att du får hjälp, men då berättar jag det för dig först." Om eleven säger att du inte får berätta det här för någon annan, hänvisa till skolans rutin och att vi gör det för att vi bryr oss om dig.
- Använd gärna samtal vid **kränkningar**: "Om man gör så här kan det bero på att man själv inte mår så bra. Hur mår du? Är något jobbigt hemma?"

Rutiner för att upptäcka

- Följ skolans rutiner för **frånvaro**, det är viktigt för att tidigt se oroande mönster
- Att ha det jobbigt hemma ska tas upp i **undervisningen** t.ex. på mentorstid någon gång per termin. Lektionsunderlag från Maskrosbarn och filmen Isblomman med lärarhandledning finns.
- **Fortbildning**/uppförskning för personal om att stödja elever som har det jobbigt hemma vid varje höstterminsstart. Då ska också all personal påminnas om handlingsplanen. Rektor ansvarar. -> årshjulet
- Vid **utvecklingssamtal** ska alla ta upp hur eleven mår och t.ex. om hen äter frukost, sover och kommer i tid. Viktigt att ta upp frånvaro och elever som avviker som ofta kan vara signaler på att något inte är bra.
- Elevhälsa ska vara en stående punkt på **arbetslagsmöten**. Då vi lägger pussel om oro kring en elev måste det vara konkreta diskussioner. Diskussionen dokumenteras i egna tjänsteanteckningar som sedan strimlas.
- Mentor lyfter arbetslagets oro till **EHT öppen dörr eller mentorsgenomgångar**
- Vid **mentorsbyte** ska tidigare mentor informera om eleverna till nya mentorn. EHT informerar nya mentorn vid nästa mentorsgenomgång, (enskilt vid behov).
- **Överlämningen** från årskurs 6 ska ske till hela arbetslaget -> årshjulet
- Om eleven har **syskon på skolan**. Fråga (kanske efter några samtal) om vi får prata med syskonet också. Om eleven svarar ja: prata själv med syskonet, eller ta hjälp av lämplig personal t.ex. syskonets mentor eller elevhälsan. Om eleven säger nej – våga avvakta några samtal och försök nysta i varför eleven inte vill. Fundera på om vi behöver göra orosanmälan till socialtjänsten för att nå syskonet.

Samarbeta med hemmet

- Ta alltid upp hur eleven mår på **utvecklingssamtalet**, se under rubriken "Upptäcka"
- Mentor kan ta hjälp av någon från **elevhälsan** på utvecklingssamtal
- Informera vårdnadshavare om den här handlingsplanen via Unikum i början av åk 6 -> årshjulet
- **Informera** alltid elev och vårdnadshavare om **orosanmälan**, om det inte finns misstanke om våld eller övergrepp.
- Skolan ansvarar inte för familjebehandling, men det är vårt ansvar att **hänvisa till rätt hjälp**.

Stöd inom skolan

- **Skolvärd**: Bygga relation i vardagen, fråga hur eleven mår när någon verkar må dåligt. Delta i "pusselkartläggning" med arbetslaget.
- **Mentor**: Enskilda mentorssamtal med alla elever. Bygga relation med eleverna och fråga hur eleven mår. Ta initiativ till "pusselkartläggning" med arbetslaget. Anmäla till EHT vid oro. Om eleven inte vill att just mentor ska få veta hur hen har det hemma ska personal informera mentor om att hen pratar med eleven, men behöver inte berätta om inte situationen blir mer allvarlig.

- **Skolans personal:** Vilken personal som helst kan få ett förtroende från en elev. Lyssna på eleven där och då och, om möjligt, följ med eleven vid senare tillfälle och berätta tillsammans för en annan personal.
- **EHT:** På öppen dörr kan övrig personal diskutera komplicerade elevhälsoärenden med hela elevhälsoteamet. Om ett ärende är akut ska personal kontakta lämplig person i elevhälsan direkt.
- **Skolsköterska:** Hälsosamtalen i årskurs 7 är ett viktigt forum för att fånga upp eleverna. Samtalsmallen ska innehålla frågor för att fånga upp hur eleven har det hemma. När arbetslaget har lagt ett pussel som visar på oro för en elev ska skolsköterskan informeras genom "öppen dörr" för att kunna följa upp vid tillfälle.
- **Kurator:** Erbjuder samtalsstöd vid behov. Skriva orosanmälan i samråd med berörd personal. När arbetslaget har lagt ett pussel som visar på oro för en elev ska kuratorn informeras genom "öppen dörr" för att kunna följa upp vid tillfälle. Kurator kan stödja läraren i hur hen kan stötta en elev. Kuratorn ska ha koll på och uppdatera listan över aktuella stödinsatser utanför skolan
- **Rektor:** Är ytterst ansvarig för elevhälsan. Ska i normalfallet underteckna orosanmälan.
- **Lektioner** om att ha det jobbigt hemma som ska användas på mentorstiden tas fram av ledningsgruppen tillsammans med kurator. Material finns från Maskrosbarnen och filmen Isblomman med lärarhandledning.

Information om stöd utanför skolan

- Det är bra om skolan har möjlighet att motivera eleven/familjen att ta emot hjälp, för att öka chansen för **socialtjänsten** och **andra instanser** att kunna ge stöd till familjen. Vi har en unik möjlighet att finnas kvar under lång tid.
- **Aktuell lista** med stödjande verksamheter ska finnas på skolans anslagstavla för eleverna och personal (se bilaga).
- Broschyren "har du det jobbigt hemma" delas ut till alla elever på aktuell värdegrundsektion en gång/år.

Anmäla

- All skolpersonal är **skyldig att anmäla** vid oro för att barnet far illa eller skadas i sin hälsa eller utveckling. Om man är tveksam till om anmälan ska göras ska man rådgöra med en kollega och/eller socialtjänsten. Socialtjänstens jourtelefon är öppen för rådfrågning där eleven kan vara anonym.
- De personer som vet om/misstänker oroande hemförhållanden ska alltid diskutera om orosanmälan behöver göras
- Du kan **ta stöd** av en kollega eller någon ur EHT så att fler finns bakom anmälan.
- I **akuta fall** ska anmälan alltid göras per telefon och därefter skriftligt
- När en ungdom har berättat något, låt **processen** ta tid om det är lämpligt och gör eleven delaktig i anmälan, skriv den gärna tillsammans. Låt elevens röst komma fram i anmälan t.ex. genom **cit**at. Tänk på att **avlasta** så eleven inte känner skuld för att anmälan görs. Berätta för eleven att anmälan görs och varför. Berätta för föräldrarna

och tänk på att avlasta föräldrarnas känsla av skuld och att **ansvaret för anmälan ligger på skolan** och inte på barnet.

- Om anmälan gäller oro för **våld eller övergrepp** ska föräldern inte informeras.

Samverkan med andra instanser

- Skolan kan **ta hjälp** av olika stödinsatser som kommunens gruppverksamhet för barn och socialtjänstens öppenvård genom att personal kan rådfråga, de kan besöka personalgruppen, besöka elevgruppen och samarbeta i enskilda fall.
- Varje år ska skolan **bjuda in** någon stödinsats som **kommunens gruppverksamhet för barn och Maskrosbarn** för personalen inför höstterminstarten. En gång per år ska någon stödinsats bjudas in för att träffa eleverna.

Tippslista

Stödinsatser

Socialtjänsten

- ➔ Mottagningsenheten telefon xxx kvällar och helger.
- ➔ Mer information om socialtjänsten anpassat för ungdomar på kollpasoc.se

Kommunens gruppverksamhet för barn

På kommunens gruppverksamhet för barn jobbar personer som är experter på att prata om det som är jobbigt hemma. Man kan få träffa någon själv, eller gå i en stödgrupp med andra som har det ungefär likadant hemma.

- ➔ Telefon xxx eller maila xxx. Kommunens gruppverksamhet finns också på Facebook, Instagram och Kik.

Maskrosbarn

Maskrosbarn är en förening där alla som är med själva har vuxit upp i en familj där någon har missbrukat eller varit psykiskt sjuk. Stödchatt, läger m.m.

- ➔ maskrosbarn.org

Litteratur

Balladen om en bruten näsa (jättebra som klassbok i åk 6)

Sockervadd och svåra val (åk 6)

Tills skulderbladen blivit vingar (åk 6)

Fågeln i mig flyger vart den vill (åk 7-9)

Jag saknar dig, jag saknar dig! (åk 7-9)

Svinalängorna (åk 9)

Mig äger ingen (åk 9)

Lektionstips

Filmen Isblomma + diskussionsunderlag. Finns på skolan

Kompisboken: övningar anpassade för ungdomsföreningar, går att anpassa. Finns på skolan

Victors bok – serie korta filmer på Youtube (sök på "Victors bok")

Bilaga: Samlade tips från BIM, Skol-BIM och referensgruppen

Handlingsplan

AKUT

Vid akuta situationer är det ofta bra att vara två, t ex för att kunna ta hand om en elevgrupp och ta nödvändiga kontakter. Ta hjälp av en kollega. Informera även skolledningen så fort som möjligt.

Kontakta socialtjänstens mottagningsenhet under kontorstid xxx och socialjouren efter kontorstid xxx. Vid en akut hotsituation på skolan ska polisen kontaktas (112)

Är du osäker på om en situation är akut så kan du ringa till socialtjänsten och rådfråga.

OBS! Glöm inte att hålla eleven informerad om vad som händer även under en akutsituation.

Upptäcka

- Frånvarostatistik, ser man något mönster?
- I utvecklingssamtalet ta upp hur eleven mår t ex är det något hen oroar sig för.
- I undervisningen tas olikheter eller problematik som kan finnas i en familj t ex psykisk ohälsa, missbruk, fysisk sjukdom, olikheter i familjekonstellationer.
- Elevhälsa är en stående punkt på arbetslagsmötena. Oro lyfts på EHT enligt rutin vårdnadshavare ska kontaktas innan, speciallärare lyfter till EHT.
- Frågeställning i hälsosamtal: " Finns det någon som du är orolig för i din familj".
- Överlämning vid t ex mentorsbyte, skolbyte, lärarbyte.
- Fortbildning/uppfräschning för personal om att stödja elever som har det svårt hemma, finns i årshjulet/kalendariet.
- Känner du oro släpp inte taget om eleven utan fortsatt finnas för eleven se samtal nedan.
- Likabehandlingsarbete: om en elev kränker kan det vara ett uttryck för psykisk ohälsa.

Samtala

- Utgå från din egen oro och fråga hur eleven mår. "Jag blir orolig för att du ser ut att inte mår bra när du inte kommer på min lektion. Hur mår du?"
- Om du får veta att någon har det jobbigt hemma gör en första bedömning om det måste göras en akut insats t ex om elev riskerar att bli misshandlad när hen åker hem (se rubrik akut) Om inte, finns där och lyssna och säg t ex "jag vill gärna fråga dig igen hur du mår".
- När du får veta något, prata med eleven om problemet en gång till helst inom en vecka, senast inom en månad.

- Tips: Hämta eleven genom att säga "jag vill bara gå igenom den här uppgiften med dig" och skapa då ett tillfälle att prata om det som är jobbigt utan att elev riskerar att sticka ut.
- Vid andra eller tredje samtalet berätta att skolan har rutin att någon mer personal ska veta. Ta med eleven till t.ex. kurator, skolsköterska eller annan lärare. Berätta också om anmälningsplikten. "Om jag blir jätte orolig för hur du mår måste jag se till att du får hjälp, men då berättar jag det för dig först". Om eleven säger att du inte får berätta för någon annan, hänvisa till skolans rutin och att vi gör det för att vi bryr oss om dig.
- Ungdomar som själva har vuxit upp i missbruk berättar att det är mycket värt att någon frågar hur man mår, även om man väljer att inte berätta.
- Tänk igenom var din gräns går gentemot eleven. T.ex. "jag hinner tyvärr inte prata just nu men vi kan stanna kvar efter lektionen imorgon".
- Tänk på att involvera eventuella syskon i era samtal.
- Den här delen av handlingsplanen kan behöva upprepas flera gånger.
- Bilaga: Samlade tips från BIM, Skol-BIM och referensgruppen

Samarbeta med hemmet

- Fråga alltid vid utvecklingssamtalet hur eleven mår och om det är något särskilt skolan behöver veta.
- Mentor/klasslärare kan ta hjälp av någon från elevhälsan på utvecklingssamtal.
- Skolan ansvarar inte för familjebehandling, men det är vårt ansvar att hänvisa till rätt instans.
- Informera alltid eleven och vårdnadshavare om orosanmälan, om det inte finns misstanke om våld eller övergrepp då ska inte vårdnadshavare informeras.

Stöd inom skolan

- All personal kring eleven "lägger pussel".
- Vid oro från skolpersonal finns rutiner för anmälan till EHT.
- Kurator kan erbjuda stödjande samtal till elev och personal. Håller sig uppdaterad runt information om stöd utanför skolan och håller tipslistan (se bilaga) aktuell.
- Skolsköterskans hälsosamtal är ett viktigt forum för att fånga upp hur elever har det hemma. Kan vid behov erbjuda samtalsstöd.
- Rektor är ytterst ansvarig för elevhälsan.

Stöd utanför skolan

- Aktuell lista med stödjande verksamheter ska finnas på skolans anslagstavla för eleverna och för personal (se bilaga)
- Broschyren "har du det jobbigt hemma" finns att dela ut till elever
- Det är bra om skolan har möjlighet att motivera eleven/familjen att ta emot hjälp för att öka chansen för socialtjänsten (och andra instanser) att ge stöd till familjen.

Anmäla

- All personal i skolan är skyldig att anmäla oro för att barnet far illa eller skadas i sin hälsa eller utveckling (blankett finns på Insidan). Vid oro rådgör med en kollega eller en representant för skolans elevhälsoteam. Rektor/biträdanderektor kan behöva informeras om bakgrunden till oron.
- Det är viktigt att hålla eleven informerad om att en orosanmälan görs. Målsättningen är att eleven görs delaktig under hela processen. Låt elevens röst komma fram i anmälan t.ex. genom citat. Tänk på att avlasta så att eleven inte känner skuld för att anmälan görs i både skriftliga anmälan och samtal.
- Var ärlig med att skolpersonal lyder under anmälningsplikt. Lova aldrig att inte föra informationen vidare pga detta.
- Skolans rutiner för orosanmälan följs.

Samverkan med andra instanser

- Närpolis
- SSP och socialtjänstens öppenvård.
- Kommunens gruppverksamhet (bjuds in för träffar med personal och/eller elever)
- Tänk på möjligheten att ringa och rådfråga personal på kommunens gruppverksamhet som har stor erfarenhet av barn som far illa hemma.
- Jourtelefonen på socialtjänstens mottagningsenhet går alltid att ringa för att rådfråga.

Uppföljning

Rektor har ansvar för att handlingsplanen är känd för alla på skolan. Till sin hjälp har rektor biträdande rektor som har ett särskilt ansvar att bevaka att innehållet i handlingsplanen följs och vid behov uppdateras.

Handlingsplan för barn i missbrukarmiljöer (BIM)

Under 2016 – 2017 ingick Odonskolan i ett forsknings- och utvecklingsprojekt tillsammans med sociologiska institutionen vid Uppsala universitet, Region Uppsala och xxx kommun. Syftet med projektet var att utveckla skolans stöd till barn som växer upp i missbrukarmiljöer.

Hur många barn och ungdomar som lever med föräldrars missbruk finns det olika uppgifter om beroende på hur missbruk definieras. Det är utifrån tidigare studier som gjorts rimligt att uppskatta att cirka 4-5 elever i en skolklass om 30 barn lever i en familj där en vuxen har problem med alkohol eller droger. Skolan har både ett ansvar och en stor möjlighet att utgöra en särskild skyddsfaktor för dessa barn, bland annat genom att tidig upptäckt också kan leda till tidiga stödsatser.

Denna handlingsplan är ett resultat av det kompetenshöjande projekt som har bedrivits på Odonskolan tillsammans med lärare, forskare och elevhälsoperpersonal. All personal som är verksam vid Odonskolan har ett ansvar att känna till och utforma verksamheten i enlighet med innehållet i denna handlingsplan.

Akut

Kontakta socialtjänstens mottagningsenhet under kontorstid och socialjouren efter kontorstid (telefon xxx). Vid en akut hotsituation på skolan ska polisen kontaktas (112).

Socialtjänsten kan bistå i bedömningen om situationen är akut eller inte. Det går bra att vara anonym i samtal med socialtjänsten vid rådfrågning.

Ta hjälp av en kollega i en akut situation för att t.ex. kunna ta hand om eleven och samtidigt ta nödvändiga kontakter. Rektor informeras om ärendet, t.ex. via telefon.

Tänk på att informera eleven om vad som händer i det akuta skedet, t.ex. vilka kontakter som måste tas. Om möjligt, ring eller åk in till socialtjänsten tillsammans med eleven.

Upptäcka

För att upptäcka ett barn som lever i en missbrukarmiljö spelar samtlig personal en viktig roll. Vi träffar och arbetar tillsammans med eleverna under lång tid och kan därför genom våra goda och förtroendefulla relationer till barnen både uppmärksamma och agera på signaler om ohälsa. Det är viktigt att detta arbete sker strukturerat, varför t.ex. observationer eller andra signaler om att elever mår dåligt som ett första steg lyfts i arbetslaget och i enlighet med skolans elevhälsoplan.

I samband med elevhälsosamtalen bör frågor om mående och hemsituation ställas.

En tydlig signal om att en elev, av olika skäl, mår dåligt är hög frånvaro, eller en plötsligt ökad ogiltig frånvaro. Genom att systematiskt följa upp elevernas närvaro i skolan kan signaler om

eventuell ohälsa fångas upp i ett tidigt skede. Det är lika viktigt att fånga upp signaler på att elever inte vill gå hem eller som t.ex. visar ökad oro inför längre ledigheter. Även elever med höga prestationskrav på sig själva kan vara en signal att uppmärksamma.

I samband med inledningen av varje läsår ges möjlighet/utrymme till kollegialt samarbete i form av t.ex. workshop eller fortbildning inom området för samtlig personal.

Odonskolan är en Kiva-skola. Fösta steget i att göra dessa frågor till en del av KiVa-arbetet är att medvetandegöra KiVa-gruppen om den kunskap som skol-BIM-projektet tillhandahåller.

Samtala

Studier visar att de barn och ungdomar som har levt i en missbrukarmiljö efterlyser engagemang från vuxna. Skolpersonal kan säkerligen känna oro över att ställa frågor om elevernas mående och hemsituation, men att ställa sådana frågor är relationsskapande och därmed också ett kraftfullt verktyg för att kunna stödja barn i missbrukarmiljöer. Även om eleven, ställd inför dessa frågor, inte berättar om sin hemsituation är det ett tydligt sätt för skolpersonal att visa empati och engagemang, vilket i sin tur kan leda både till ett förbättrat mående för eleven och att hen väljer att berätta om sin situation för utomstående i ett senare skede. Ställ frågan många gånger och gör det vid sådana tillfällen att eleven har möjlighet svara såsom att be eleven stanna kvar för att prata om en skoluppgift eller liknande.

Att samtala med en elev om oron över deras mående är därför inte primärt ett samtal för att få eleven att berätta om sin situation, utan ett sätt att tydliggöra skolpersonalens engagemang för elevens välmående och att hen kan få stöd på hens villkor.

Frågor om elevens mående ställs rutinmässigt i samband med förberedelse inför utvecklingssamtal och i samband med uppföljning av elevens närvaro.

Samarbete med hemmet

Ett gott samarbete mellan skola och vårdnadshavare bidrar till möjligheten att kartlägga elevers mående och hemsituation. Det är därför viktigt att skolan förmedlar ett gemensamt intresse för elevens välmående. Skolan har varken ansvar eller kompetens att erbjuda all form av stöd till familjer, men vi har både en skyldighet och en stor möjlighet att hänvisa till rätt stödinstitans.

Information om det övergripande syftet i denna handlingsplan ges i samband med föräldramöten varje läsår. Utvecklingssamtalen utgör systematiska forum för kommunikationen mellan föräldrar och skola beträffande elevers mående och hemsituation.

Stöd inom skolan

Inom elevhälsoprocessen finns stöd i genomförandet av denna handlingsplan för skolpersonal enligt normala rutiner, t.ex. anmälningsrutin till EHT. Skolans elevhälsoteam erbjuder också specialkompetens inom olika områden för arbete med elevernas mående. De

olika stödinsatser som skolan erbjuder inom elevhälsoarbetet och strukturen för detta återfinns i skolans elevhälsoplan, vilken utvärderas kontinuerligt.

Information om stöd utanför skolan

På skolans hemsida, eller annan digital plattform som vårdnadshavare och elever har tillgång till, ska en länksamling presenteras med användbara länkar för elever och föräldrar (t.ex. BRIS, Maskrosbarn, Junis eller liknande). Skolan ska även bjuda in olika stödinsatser och nätverk att föreläsa för elever varje läsår.

Anmäla

All personal i skolan är skyldig att anmäla oro för att ett barn som far illa eller skadas i sin hälsa eller utveckling. Vid oro, rådgör med representant ur skolans elevhälsoteam. Rektor informeras om bakgrunden till oron. En orosanmälan till socialtjänsten undertecknas alltid av rektor eller av den som rektor utser och formuleras så konkret och saklig som möjligt. Det kan t.ex. hjälpa ärendehanteringens att använda konkreta citat. Orosanmälan till socialtjänsten registreras alltid i ProRenata av rektor eller av den som rektor utser.

I samband med att en orosanmälan lämnas till socialtjänsten utses en kontaktperson i ärendet på skolan, vilket t.ex. kan vara den personal som har uttryckt oron, representant ur skolans elevhälsoteam eller klassföreståndare. Kontaktpersonen kan komma att kontaktas av socialtjänsten för att vidareutveckla bakgrunden till oron.

Det är viktigt att hålla barnet/eleven informerat om att en orosanmälan görs, målsättningen är att barnet/eleven görs delaktigt under hela anmälningsprocessen. Tänk på att vara ärlig med barnet/eleven om att skolpersonal lyder under en anmälningsplikt. I normalfallet informeras också vårdnadshavarna om att en orosanmälan görs. I denna process är det centralt att det är skolan som uttrycker en oro utifrån den samlade bild som man har av barnets/elevens mående.

Samverkan med andra instanser

Inom elevhälsoteamets arbete ska representanter från socialtjänstens öppenvård bjudas in minst en gång per termin för att delta i EHT:s möten. stödjande verksamheter, som t.ex. kommunens gruppverksamhet för barn ska kontinuerligt (varje läsår) bjudas in till träffar med personal och elever. Skolan ingår i SSP nätverk där rektor och kurator deltar på regelbundna möten.

Uppföljning

Rektor har ansvar för att handlingsplanen är känd för alla på skolan. Till sin hjälp har rektor skolans BIM-grupp som har ett särskilt ansvar att bevaka innehållet i handlingsplanen och att den vid behov uppdateras.

Plan för implementering

Aktivitet	Tid	Ansvar
Presentera planen samt tid för diskussion och revidering	Arbetslag under hösten -17	Rektor
Föreläsning + chatt: Maskrosbarn för elever 6-9	Hösten -17	Rektor
Synkronisera KiVa och skol-BIM. Steg 1 medvetandegöra	Hösten -17	Rektor
Planera aktiviteter för läsåret 17/18 redan nu så att det kommer med i kalendarier	Innan VT-17	Rektor

Planen senast reviderad 2017-10-16

HANDLINGSPLAN: ATT UPPTÄCKA BARN I MISSBRUKSMILJÖ

Denna handlingsplan har tillkommit utifrån Skol-BIM-projektet som är ett samarbete mellan Region Uppsala/FoU, Uppsala universitet och fyra skolor i Uppsala län, däribland Hjortronskolan.

Målet med denna handlingsplan är att vi ska bli bättre på att upptäcka samt hjälpa och stötta elever som lever i missbruksmiljö. I denna handlingsplan finns både tips och rutiner som ska ske för att underlätta detta arbete.

AKUT

Vid akuta situationer är det ofta bra att vara två, t ex för att kunna ta hand om en elevgrupp och ta nödvändiga kontakter. Ta hjälp av en kollega. Informera även skolledningen så fort som möjligt.

Kontakta socialförvaltningens mottagning för barn och familj på tel xxx eller xxx (reception). Efter kontorstid kontaktas socialjouren på tel xxx.

Är du osäker på om en situation är akut så kan du ringa till socialtjänsten och rådfråga.

OBS! Glöm inte att hålla eleven informerad om vad som händer även under en akutsituation. Om det är möjligt ring socialtjänsten tillsammans och följ gärna med om möte bokas.

Upptäcka

Vi i personalen på skolan har en unik möjlighet att lära känna och upptäcka barn som inte mår bra, då vi träffar barnen många timmar per dag. Kom ihåg att vi är viktiga. All personal i skolan spelar en viktig roll!

- **Frånvaro:** Var uppmärksam på mönster som kan hittas i elevers frånvaro. Upprepad ströfrånvaro eller hög total frånvaro kan vara tecken på att eleven har en osund hemsituation. Vad döljer sig bakom detta?
- Elever som kränker andra elever eller är utåtagerande på annat sätt kan vara ett tecken på att de själva inte mår bra. Fråga gärna om deras hemsituation.
- Var uppmärksam på elevens beteende eller om skolprestation förändras. Även högpresterande elever kan ha problem hemma.
- Följ skolans **frånvarorutin:** Följ upp med både elev och vårdnadshavare då frånvaron uppgår till 10% ogiltig eller 20% giltig, eller då eleven börjar närma sig dessa riktmärken och/eller du som lärare börjar känna **oro**.
- Under **utvecklingssamtal** ställs alltid frågor kring elevens mående. Då eleven har hög frånvaro berätta att detta ofta brukar bero på att en elev mår dåligt: i skolan, hemma eller på fritiden. Ställ frågan: Hur mår du? Berätta för vårdnadshavare om skolans frånvarorutiner.
- **Elevhälsa** ska vara en stående punkt på **arbetslagsmöten**. Hjälp åt att lägga pussel och få ihop en samlad bild av elevers beteende och mående. Glöm inte att även lyfta oro kring elevers hemsituation.
- EHT besöker regelbundet arbetslagen. Där kan man passa på att fördjupa sig i diskussionen och framföra oro kring elever.
- **Skolsköterska** ställer frågor om elevens hemsituation under hälsosamtal.

- Välj gärna exempel och texter i undervisningen som handlar om olika hemförhållanden för barn. Uppmuntra diskussioner i ämnet. Det har mycket stor betydelse för barn/ungdomar att känna att de inte är ensamma om sin situation. För litteraturförslag se bilaga 1.
- Under mentorstiden presenteras broschyren "Har du det jobbigt hemma?" för eleverna.
- Fortbildning personal: Vid informationsdagar i början av varje läsår informerar skolläda om skolans handlingsplaner. Fortbildning i skolans samtliga handlingsplaner sker under en APT varje läsår för all personal. Trygghetsgruppen fördjupar sig extra i denna handlingsplan då de arbetar med elever i riskzon.
- Vid överlämnande av elevinformation mellan lärare är det viktigt att inte bara överlämna information om skolprestation utan även oro kring förändrat beteende och andra pusselbitar som är viktiga för den nya läraren att känna till.

Samtala

Tveka aldrig att ställa frågor till en elev om du som personal känner oro, även om det känns svårt och jobbigt. Det absolut viktigaste vi vuxna kan göra är att våga ställa frågor och visa att vi bryr oss. Det är också viktigt att våga ställa frågor om elevens hemsituation samt att fråga om och om igen om oron kvarstår. Även om du inte får svar av eleven så har själva frågan stor betydelse.

Se till så att samtalet sker utan att eleven känner sig utpekad. Som klasslärare/mentor kan du t ex hitta naturliga samtalstillfällen under mentorstid och som undervisande lärare i anslutning till lektionstid eller då du t ex kallar ut elever för att t ex tala om prov eller bedömning. OBS! Ställ aldrig känsliga frågor i korridoren. Se till så att ni är i ett rum för er själva för att eleven ska våga öppna upp och berätta.

- Exempel på hur du kan prata med en elev: Utgå gärna från dig själv och det du ser/upplever: "Jag blir orolig när jag ser att du...", "Jag ser att du inte verkar må riktigt bra. Hur mår du?".
- En mycket bra fråga enligt ungdomar som varit i situationen själva är: "Känner du oro för någon i din familj?".
- Om eleven inte berättar om något oroväckande men din oro kvarstår efter det första samtalet är det viktigt att du vågar ställa frågan igen, kanske vid flera tillfällen.
- Om eleven berättar om att hen har det jobbigt i hemsituationen, gör en första bedömning hur akut du behöver agera på detta. Om det är akut (t ex om du misstänker att eleven misshandlas), gå vidare under rubriken akut. I annat fall är det viktigast att du finns där och lyssnar och bekräftar eleven. Var rak och tydlig i samtalet samt lova inget som du inte kan hålla. Avsluta samtalet med att berätta för eleven att du kommer att prata med hen igen.
- Prata med eleven igen, helst inom en vecka och senast inom två veckor.
- Under andra eller tredje samtalet berätta att skolan har som rutin att någon mer på skolan ska veta. Ta själv med eleven till skolsköterska, kurator eller annan lärare där

du eller eleven berättar om situationen. Berätta även om anmälningsplikten och var tydlig med vad som kommer att ske nu. Ge exempel på hur det brukar gå till om skolan t ex skickar in en orosanmälan till socialtjänsten. Om möjligt, följ med eleven till socialtjänsten som stöd.

- Bilaga 2: samlade tips från BIM, Skol-BIM och referensgruppen.

Samarbeta med hemmet

- Ta alltid upp elevens mående under utvecklingssamtalen (se vidare under rubriken Upptäcka). Ta gärna stöd av förväntansdokumentet.
- Lyft övergripande syfte med handlingsplaner och rutiner på föräldramöte en gång per läsår, både frånvarorutiner och denna handlingsplan. *Ansvar: skollledning*
- Informera alltid vårdnadshavare vid orosanmälan, om inte misstanke om misshandel eller sexuella övergrepp förekommer.
- Ta hjälp av elevhälsopersonal (t ex kurator eller skolsköterska) under utvecklingssamtal vid behov.

Stöd inom skolan

EHT: I elevhälsoteamet ingår skolsköterska, kurator, psykolog och specialpedagoger/speciallärare. Elevhälsoteamet besöker regelbundet arbetslagens möten. All personal kan rådfråga medlemmar av elevhälsoteamet vid oro kring elever.

Skolsköterska: Genomför hälsosamtal i förskoleklass, åk 2, åk 4 och åk 7, samt kill- och tjejsamtal i åk 5. Under hälsosamtalen ställer skolsköterska frågor kring hemsituationen.

Kurator: Kan erbjuda samtalsstöd för elever som har det jobbigt hemma eller i skolan. Hjälpt gärna elever att ta en första kontakt. Följ själv med till kuratorn. Kurator har även ansvar för att ha koll på och uppdatera listan över aktuella stödinsatser utanför skolan.

Rektor: Har det yttersta ansvaret för elevhälsan.

Information om stöd utanför skolan

- Broschyren "har du det jobbigt hemma?" ska finnas utanför expeditionen, i skolsköterskans väntrum, utanför kuratorsrummet samt i arbetslagsrummen. *Ansvar: kurator*
- Information om handlingsplanen/broschyren får eleverna under mentorstid vid minst ett tillfälle under höstterminen. *Ansvar: biträdande rektor, klasslärare och mentorer*
- Aktuell lista över stödjande verksamheter ska finnas utanför kuratorsrummet, i skolsköterskans väntrum samt digitalt på vår webbsida. *Ansvar: kurator*

Anmäla

- All skolpersonal har anmälningsplikt till socialtjänsten då man känner oro att elev far illa och skadas i sin hälsa och utveckling. Orosanmälan ska i första hand göras av den som har förstahandsinformation, men man kan ta stöd av elevhälsopersonal för att vara fler som står bakom anmälan. Även skolledning kan skriva under anmälan tillsammans med anmälare.
- Håll alltid eleven informerad om vad som händer när en orosanmälan görs. Målet är att eleven ska vara delaktig under hela processen. Följ upp och stötta eleven även efter att anmälan är gjord.
- Förtydliga att det aldrig är elevens fel!
- I normalfallet informeras även vårdnadshavare. Detta görs dock inte om man misstänker våld eller övergrepp.
- I anmälan samt i kontakt med vårdnadshavare och socialtjänst är det viktigt att trycka på att det är skolans samlade oro som är grund för anmälan och därmed avlasta eleven från skuld känslor.

Samverkan med andra instanser

Kurator bidrar med det senaste som finns inom kommunen samt kontakter med socialtjänsten.

Ansvarig för uppdatering och information om handlingsplanen: Biträdande rektor

Senast uppdaterad: 2017-09-19

ENKÄT TILL SKOLPERSONAL ht 2015

1. Skolans namn:
.....
 2. Vad är du anställd som?
.....
 3. Vilka årskurser arbetar du inom?
.....
 4. Antal år i nuvarande yrke?
 5. Är du kvinna man annan
 6. Ungefär hur många elever går det på skolan där du arbetar? (ange ungefärligt antal).....
 7. Har ni någon gång på skolan upptäckt/fått veta att en elev är barn till förälder med missbruksproblem (oavsett vem som har vårdnaden eller var barnet bor)?
 - Nej, vi har inte identifierat någon elev med dessa problem
 - Ja, vi har identifierat en elev med dessa problem
 - Ja, vi har identifierat flera elever med dessa problem
 - Vet ej
 - Annat/kommentar:
.....
- Om Ja på fråga 7**
8. Ungefär hur många elever uppskattar du att ni på skolan har upptäckt/fått vetskap om på skolan som är barn till föräldrar med missbruksproblem?
 - Hittills under detta läsår (hösten 2015)? Vet ej
 - Förra läsåret (augusti 2014 t o m juni 2015)? Vet ej
 9. Har du själv någon gång upptäckt eller fått veta att en elev är barn till föräldrar med missbruksproblem och funderat på hur du ska agera?
 - Ja Nej
 10. Finns en handlingsplan på er skola som bl.a. kan beskriva vilka åtgärder som ska vidtas då det uppmärksammas att en elev har föräldrar med missbruksproblem?
 - Ja Nej Vet ej

Om Ja på fråga 10

11. I vilken utsträckning tycker du att handlingsplanen efterlevs av personal på skolan?

- ... i hög utsträckning
- ... i liten utsträckning
- ... inte alls

Har du tankar idéer om hur den kan förbättras eller utvecklas?

.....

.....

.....

Om Nej på fråga 10 besvara frågorna 12-14 (om Ja gå till fråga 15)

12. Hur skulle du agera vid upptäckt/misstanke om att en elev har föräldrar med missbruksproblem? (fler än ett alternativ kan väljas)

- Jag samtalar själv med eleven
- Jag samtalar med kollegor
- Jag samtalar med rektor
- Jag kontaktar elevhälsoteamet, ange vem/funktion:
.....
- Eleven hänvisas till elevhälsoteamet, ange vem/funktion:
.....
- Eleven hänvisas till, eller jag kontaktar själv, en stödgrupp för barn/ungdomar med missbrukande föräldrar
- Jag kontaktar elevens föräldrar
- Jag kontaktar BUP (Barn- och ungdomspsykiatri) kontaktas
- Jag kontaktar Socialtjänsten
- Jag gör en anmälan till socialtjänsten
- Jag vet inte
- Annat/kommentar:
.....

Om Nej på fråga 10

13. Vilka åtgärder skulle vidtas på skolan? (fler än ett alternativ kan väljas)

- Troligen vidtas inga åtgärder
- Samtal med eleven
- Samtal med kollegor
- Rektor informeras
- Kontakt tas med elevhälsoteamet, ange vem/funktion:.....
- Eleven hänvisas till elevhälsoteamet, ange vem/funktion:
.....
- Eleven hänvisas till, eller så kontaktas en stödgrupp för barn/ungdomar med missbrukande föräldrar
- Elevens föräldrar kontaktas
- BUP (Barn- och ungdomspsykiatri) kontaktas
- Socialtjänsten kontaktas
- En anmälan görs till socialtjänsten

- Jag vet inte
- Annat/kommentar:

.....

14. Vet du om din skola, inom det närmaste året, planerar att införa en handlingsplan för vilka åtgärder som ska vidtas då det uppmärksammas att en elev har föräldrar med missbruksproblem?

- Ja
- Nej
- Vet ej

15. Har du deltagit i någon fortbildning avseende barn som växer upp i familjer där någon vuxen har problem med missbruk (t ex genom kommunen, eller någon ideell organisation)?

- Ja
- Nej

Om Ja, vilken omfattning var det på utbildningen?

.....

16. Kan du beskriva några omständigheter som gjort att ni har identifierat en eller flera elever som är barn till föräldrar med missbruksproblem på er skola?

.....

.....
TACK FÖR DIN MEDVERKAN!

ENKÄT TILL

SKOLPERSONAL ht 2017

1. Skolans namn:
.....
2. Vad är du anställd som?
.....
3. Vilka årskurser arbetar du inom?
.....
4. Antal år i nuvarande yrke?
5. Är du kvinna man annan
6. Har du varit anställd/verksam vid skolan under projekttiden (2015 – 2017)?
 - Ja, från ht 2015 fram till idag
 - Ja, delvis. Ange när.....
 - Nej, är ny på skolan eller kommit tillbaka efter flera års bortavaro
7. Har du varit deltagare i den lokala projektgruppen för SKOL BIM på skolan?
 - Ja Nej
8. Har ni någon gång på skolan upptäckt/fått veta att en elev är barn till förälder med missbruksproblem (oavsett vem som har vårdnaden eller var barnet bor)?
 - Nej, vi har inte identifierat någon elev med dessa problem
 - Ja, vi har identifierat en elev med dessa problem
 - Ja, vi har identifierat flera elever med dessa problem
 - Vet ej
 - Annat/kommentar:
.....
9. Ungefär hur många elever (uppskattar du) att ni på skolan har upptäckt/fått vetskap om, i så fall, på skolan som är barn till föräldrar med missbruksproblem?

Under läsåret 2016/2017	☐ Vet ej
Under läsåret 2015/2016	☐ Vet ej
10. Har du själv någon gång upptäckt eller fått veta att en elev är barn till föräldrar med missbruksproblem och funderat på hur du ska agera?
 - Ja Nej

Om Ja på fråga 10, kan du beskriva hur eleverna upptäcktes dvs. några omständigheter som gjort att du identifierade eleverna som barn till föräldrar med missbruksproblem.

.....

.....
När upptäcktes dessa elever (ange läsår):.....

11. Hur skulle du agera vid upptäckt/misstanke om att en elev har föräldrar med missbruksproblem? (fler än ett alternativ kan väljas)

- Jag samtalar själv med eleven
- Jag samtalar med kollegor
- Jag samtalar med rektor
- Jag kontaktar elevhälsoteamet, ange vem/funktion:
.....
- Eleven hänvisas till elevhälsoteamet, ange vem/funktion:
.....
- Eleven hänvisas till, eller jag kontaktar själv, en stödgrupp för barn/ungdomar med missbrukande föräldrar
- Jag kontaktar elevens föräldrar
- Jag kontaktar BUP (Barn- och ungdomspsykiatri) kontaktas
- Jag kontaktar Socialtjänsten
- Jag gör en anmälan till socialtjänsten
- Jag vet inte
- Annat/kommentar:
.....

12. Vilka åtgärder skulle vidtas på skolan? (fler än ett alternativ kan väljas)

- Troligen vidtas inga åtgärder
- Samtal med eleven
- Samtal med kollegor
- Rektor informeras
- Kontakt tas med elevhälsoteamet, ange vem/funktion:.....
- Eleven hänvisas till elevhälsoteamet, ange vem/funktion:
.....
- Eleven hänvisas till, eller så kontaktas en stödgrupp för barn/ungdomar med missbrukande föräldrar
- Elevens föräldrar kontaktas
- BUP (Barn- och ungdomspsykiatri) kontaktas
- Socialtjänsten kontaktas
- En anmälan görs till socialtjänsten
- Jag vet inte
- Annat/kommentar:
.....

13. Vet du om din skola planerar att införa en handlingsplan för vilka åtgärder som ska vidtas då det uppmärksammas att en elev har föräldrar med missbruksproblem?

- Ja Nej Vet ej

14. Har du märkt att projektet SKOL-BIM pågår på din skola?

- Ja Nej, det visste jag inte

15. Har det påverkat dig i ditt arbete?

- Ja Nej Vet ej

Om ja på vilket
sätt?.....

.....

.....

16. Övriga synpunkter eller kommentarer tar vi gärna emot

.....

.....

.....

TACK FÖR DIN MEDVERKAN!

**Ge en kort bakgrund till projektets syfte, innehåll mm.
Vi vill gärna spela in intervjun är det okey?**

Sätt på bandspelaren

Du har tackat ja till att bli intervjuad. Undrar du över något till exempel utifrån informationsbrevet.

Du väljer själv vilka frågor du vill svara på och vad du vill säga.
Säg till om du vill ha paus eller avbryta. Fråga om det är något du inte förstår

Övergripande frågor om familjen, boende och nuläget

Du är pojke eller flicka?

När är du född, vilket år?

Hur ser din familj ut nu? (förändringar under uppväxten som flyttningar och separationer?)

Med vem/vilka bor du nu?

Vem är det i familjen som har/har haft problem med missbruk?

Kontakt med den föräldern som har problem, hur ofta – (om de ej bor tillsammans)

Hur tycker du att (den missbrukande föräldern) mår idag?

Hur mår den andra föräldern idag - i relation till missbruksproblemen?

Hur mår **du** själv idag – i relation till missbruksproblemen?

Om konsekvenserna av missbruket överlag

Vad har det inneburit för dig att din (...) missbrukar/ har missbrukat?

Kan du berätta? (Berätta mer, hur tänker du då)

När märkte du av missbruket? När förstod du att det var ett missbruk?

När blev det ett problem för dig (ev. innan hen förstod att det var missbruk)? På vilket sätt?

Har missbruket förändrats under din uppväxt?

Vad har det fått för betydelse eller för konsekvenser för dig – i olika perioder?

Hur har det fungerat till vardags när missbruket pågått (relationer och rutiner hemma, fritid, semestrar, ev. umgänge, kamratkontakter mm)?

Hur blev det för dig? Vad gjorde du då?

Finns det speciella händelser, kopplat till missbruket du minns särskilt?

Hur blev det för dig? Vad gjorde du då?

Om skolan

Beskriv din skolgång från lågstadiet till nu? I vilka skolor har du gått? Har några skolbyten hängt samman med missbruksproblemen?

Visste någon i skolan (lärare, annan personal eller kompisar) något? Vem? När?

Har du, eller någon annan berättat för någon vuxen i skolan att din mamma/pappa har missbruksproblem? Vem? Var det bra för dig att skolan visste?

Kan missbruksproblemen hemma ha påverkat din skolgång?
På vilket sätt och när under din skoltid?

Har du trivts i skolan? Berätta om samband med missbruket
Har du mått bra eller dåligt när du varit i skolan? Berätta om samband med missbruket
Har du kunnat koncentrera dig på skolarbetet i skolan? Samband med missbruket
Har du kunnat göra läxorna hemma/läsa inför prov? Samband med missbruket
Hur har det gått för dig i de olika ämnena? Samband med missbruket
Hade du godkända betyg från grundskolan (behörighet för gymnasiet)?
Hur har dina relationer till lärare varit under de olika stadierna eller i de olika skolorna?
Hur har dina relationer till klass/skolkamrater varit? Samband med missbruket
Retad, annorlunda, döljandestrategier
Elevhälsan – skolsköterska, skolkurator, psykolog, rektor m.fl. relationer till vuxna

Har det varit några praktiska bekymmer då ni skulle göra något särskilt i skolan t.ex. utflykter/skolresor under skoltiden?
Är det/ har det varit några problem med pengar i samband med att ni skulle göra något särskilt i skolan (insamlingar, aktiviteter under hela skolgången)?

Kontakten mellan hemmet/föräldrar och dig och skolan?

- Hur har det fungerat med:
- Utvecklingssamtal, förändring över tid
 - Föräldramöten, förändring över tid
 - Andra möten och kontakter, förändring över tid

Har någon vuxen från skolan pratat med dina föräldrar om hur du mår eller har mått i skolan? Vem? Hur blev det för dig? Skulle de gjort på något annat sätt?

Har skolans personal frågat någon gång hur du mår i relation till hur du har det hemma?
Vem? Hur blev det för dig? Skulle de gjort på något annat sätt?

Upplever du att någon vuxen i skolan brytt sig om dig, hur du mår och hur det går i skolarbetet? Vem? När?
Har du fått något annat stöd från skolan?

- När det gäller skolarbetet, om du behövt? Från vem, vilket stöd?
- Med dina relationer till jämnåriga? Från vem, vilket stöd?
- Med hur du mår? Från vem, vilket stöd?
- Med din hemsituation? Från vem, vilket stöd?
- Med kontakt med andra myndigheter? Från vem, vilket stöd?
Bup, Socialtjänsten
- Gjorde skolan anmälan till socialtjänsten? När? Om vad? Visste du om den?

Vet du om socialtjänsten gjorde en utredning kopplad till oro för dig som barn (barnutredning)?

Var skolan inkopplad på den? Vem? Vad var dina upplevelser av den utredningen? Fick du stöd/hjälp genom socialtjänsten?

Hur tycker du att skolan, på ett bra sätt, skulle kunna ge stöd och hjälpa barn och ungdomar som har/har haft det som du?

Var det någon annan utomstående som kände till missbruksproblemen?

Vem/vilka? Försök precisera: från professionella: BuP, vuxenvård, socialtjänst, polis, andra vuxna som släkt, grannar, vänner; syskon, från andra barn).

Har du fått något stöd/hjälp från någon av dem?

Från vem, när, med vad? (Försök precisera: från professionella: BuP, vuxenvård, socialtjänst, polis, andra vuxna som släkt, grannar, vänner; syskon, från andra barn).

Vad har de betytt för dig under uppväxten? Har det varit till hjälp? På vilket sätt?

Övrigt om hjälp och stöd till familjen

Hur ska barnen i sådana situationer som du är/ har varit i bäst hjälpas – överhuvudtaget, inte bara i skolan? Av vem?

Hur har (den andra föräldern, den som inte har missbruksproblem) mått under din uppväxt?

Har hen fått hjälp på något sätt?

Har (den som missbrukar) fått hjälp? Med missbruket? Med sitt föräldraskap?

Hur mår ni som familj idag?

Har ni fått hjälp som familj (under och/eller efter missbruket)? På vilket sätt?

Är det något mer du vill säga som vi inte pratat om?

Hur känns det för dig nu när vi pratat? Behov av stöd?

Vill du ta del av den utskrivna intervjun? **OBS: kontaktuppgifter krävs**

Du får gärna höra av dig till mig om det är något mer du kommer på.

Är det okey om jag hör av mig till mig om jag behöver fråga något mer?

Stort TACK!

Tabellförteckning

Tabell 1: Beskrivning av andelen elever i projektskolorna i Skol-BIM, totalt och i åk 9, andelen elever med utländsk bakgrund 2015 och 2017 samt andelen föräldrar med eftergymnasiala utbildning 2015 och 2017 i avrundade procenttal.

Tabell 2: Svarefrekvens och bortfall antal (andel i % anges inom parentes) vid enkätundersökning bland skolpersonal 2015 och 2017 i Skol-BIM projektet.

Tabell 3: Dadelskolans svar på frågorna 12 och 13 (2015) och 11 och 12 (2017) i Skol BIM enkäten. Andel i procent. Antal inom parentes.

Tabell 4: Andel % svar på frågan: Har ni någon gång på skolan upptäckt att en elev är barn till förälder med missbruksproblem? Antal svar inom parentes.

Tabell 5: Personalens svar på frågan: Har du själv någon gång upptäckt att en elev är barn till förälder med missbruksproblem och funderat på hur du ska agera? Andelar i %. Antal inom parentes.

Tabell 6: Om grundskolan hade kännedom om föräldrars missbruk och om eleverna fick stöd utifrån sin anhörigposition, antal ungdomar.

Skolans ska, enligt skollagen, främja alla barns och elevers utveckling och lärande. Barn till föräldrar med missbruksproblem utgör en stor del av de elever som inte når grundskolans kunskapsmål och som har svårt att komma in på och klara gymnasiet. Hur kan skolpersonal upptäcka barn som har föräldrar med missbruksproblem och bidra till att eleverna klarar sin skolgång utifrån skolans mål och därmed förbättra sina möjligheter till ett gott liv, här och nu och som vuxna.

Detta är utgångspunkten för det treåriga forsknings- och utvecklingsprojektet Skol-BIM (Barn i missbruksmiljö i skolan) vars resultat redovisas i den här rapporten. Projektet bygger på ett nära samspel mellan praktik och forskning, där praktikens problemställningar är utgångspunkt och kunskapsintresset gemensamt. Närheten mellan praktik och forskning ökar möjligheten till lärande och utveckling eftersom ömsesidig delaktighet och dialog eftersträvas. I utvecklingsdelen ingår fyra högstadieskolor som fullföljt projektet och utvecklat ett arbetssätt för att upptäcka och ge stöd. I forskningsdelen intervjuade forskarna bland annat ungdomar som befann sig i slutet av sin skoltid och som hade vuxit upp med föräldrar med missbruksproblem om, vilken hjälp de hade fått eller önskat att de hade fått av personal i skolan.

Författarna, som är forskare och praktiker, har samtliga varit delaktiga i projektets genomförande. Rapporten hoppas vi ska inspirera inte bara skolpersonal utan även andra professioner, som vill fördjupa sig och öka sin förmåga att upptäcka och ge relevant stöd till barn som har föräldrar med missbruksproblem.

Region Uppsala

UPPSALA
UNIVERSITET